

*Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2013. Вип. 17. С. 73–110.*

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

**ПОСЕЛЕНСЬКІ СТРУКТУРИ ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ
ЇХНЬОГО ВИДІЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ПРОТОУРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
У ВЕРХНЬОМУ ПРИДНІСТЕР'І ТА ПІВНІЧНО-СХІДНИХ КАРПАТАХ
В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ II ТИС. ДО НАР. ХР.**

Кардинальні зрушення, які відбувались в етнокультурному середовищі Центральної і Південно-Східної Європи наприкінці періоду BrD – поч. НаА призвели до появи на цих теренах нових суспільно-культурних структур, що корінним чином зреформували усталені до того економічні зв'язки, суспільні інститути тощо. Причому, зміни торкнулися практично усіх сфер тогочасного життя: від появи нових технологічних прийомів видобутку й обробки металів до поважних змін в ідеологічній сфері (зникнення традиційних і поява нових культів, зміна в поховальній обрядовості та ін.). Саме в цей час в північній частині Карпатського басейну проходять процес формування таких археологічних культур і груп, як Гава, Кіятице, Лепуш II та ін.

Складовою частиною цих процесів стала поява на Верхньому Придністров'ї (в т.ч. в Покутсько-Буковинських Карпатах) яскравої і самобутньої у всіх відношеннях голіградської культури, а згодом – і такої невід'ємної її ознаки, як голіградські городища. Останні, разом з іншими поселенськими структурами – обширними за площею довготривалими і багатолюдними поселеннями, резиденціями місцевої правлячої еліти, різнопрофільними виробничими осередками, релігійно-культовими центрами та ін., творили ті особливі риси в “обличчі” Голіград, які робили оригінальною і тому – впізнаваною її матеріальну культуру.

Топографія поселень. На території поширення голіградської культури відомо понад 70 пам'яток, які в науковій літературі об'єднані одною спільною назвою – поселення, під якими розуміємо сліди перебування (короткочасового чи довготривалого) людських колективів (знову ж таки – більших чи менших за кількістю) на кожному конкретному місці. Багато в чому визначальним для таких поселень був напрямок діяльності цих спільнот, в тому числі спеціалізація, яка накладала відбиток не лише на величину, кількість та характер побудованих на його території споруд, але й на всю інфраструктуру довкола поселення, включаючи пасовища для вигону худоби, спеціалізовані виробничі центри, які через шкідливість (небезпечне виробництво, сморід, надмірний шум) мусіли бути винесені за межі поселень, розгалужену мережу шляхів (водних і сухопутних) тощо.

Примітно, що основна частина голіградських поселень в ранньому періоді розвитку культури сконцентрована в основному на Покутті, прилеглих районах підгірської частини Буковини та в Покутсько-Буковинських Карпатах (рис. 1), тобто – на місцях виходу одного з найважливіших транскарпатських шляхів, який провадив з Яблонецького перевалу (913 м н.р.м.). З цих найраніших поселень, які відносяться до другої половини BrD–НаА1, стаціонарними розкопками досліджувалось лише кілька (Текуча I–III; Лоева Va,б; Магала IIIа; Космач). Натомість поселень пізнього періоду голіградської культури (НаА2–поч. НаВ3), які розташовані на значно більшій – приблизно у 5 разів порівняно з попереднім періодом – території, широкомасштабними розкопками вивчалось більше (Новосілка-Костюкова, Голігради, Блищанка, Більче-Золоте, Іване-Золоте, Городок, Дуплиська, Касперівці, Угриньківці (кол. Хартонівці), Колодрібка, Бовшів, Заліски, Крилос, Городниця, Магала IV, Лисичники, Чортовець (кол. Назаренкове), Підгородці та ін.). Частина поселень у передгірській зоні знаходиться на краю мисоподібних відрогів першої та другої надзаплавних терас., менші з них – на краях балок та в місцях влиття одного або кількох потоків у ріку. В гірській місцевості усі відомі на сьогодні поселення голіградської культури (в т.ч. виробничі осередки) сконцентровані по берегах річок та потоків, де займають піднесені над заплавою красві уступи, що звернені здебільшого до південно-східної та південної сторін горизонту. В той же час, з

північної сторони усі такі місця поселень “прикриті” високо піднесеними пасмами хребтів або водороздільних поверхонь.

Для поселень, віддалених від ріки, обов’язковою умовою була наявність в одному з найближчих ярів джерела або ж заболоченої місцини, яку можна було розчистити для влаштування водозбірні. Для голіградських поселень, розташованих по берегах більш-менш великих річок та їхніх приток, характерним (особливо для пізнього періоду культури) було розташування у вигляді смуги шириною 30–70 м і довжиною в середньому до 300–400 м на одній з вигідних для заселення надзаплавних терас, звернених до сходу, півдня, рідше – до заходу. Хоча нерідко трапляються і поселення, які за площею забудови повторюють в основному конфігурацію місцевого рельєфу, найчастіше – мису. Наприклад, відкрите автором поселення в Чортівцю (кол. Назаренкове, ур. Гостилів) займало увесь південний схил розлогого пагорба над колишнім руслом ріки [Крушельницька, 1993, с. 93]. Одне з найбільших відкритих на сьогодні поселень голіградської культури, яке займало площу близько 25 га, відкрите Ю. Малесвим на стрімких берегах Дністра у м. Заліщики, на якому впродовж 1969–1972 рр. розкопано наземні та напівземлянкові споруди, в т. ч. каркасно-стовпового типу з однією або кількома печами [Малесв, 2003, с. 110–111].

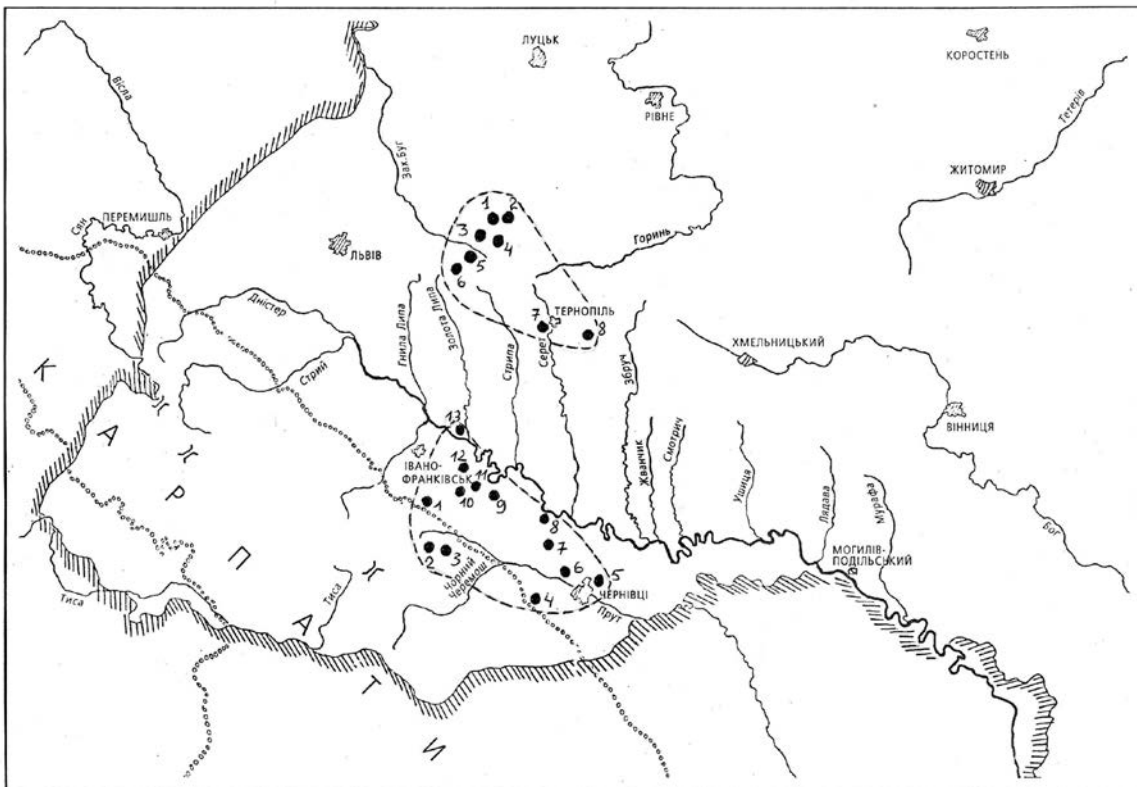

Рис. 1. Карта поширення пам’яток ранньої фази розвитку голіградської культури
 Fig. 1. Map of spreading of sites of early phase of Holihrady culture

Багато голіградських поселень відомо на Буковині, зокрема в її західних та передгірських і гірських районах. Одне з таких гнізд-поселень знаходиться в с. Іванківці та с. Драчинці в ур. Гони поблизу Кіцмані. Інше поселення – біля с. Дорошівці – належить до раннього періоду голіградської культури, оскільки на ньому виявлено характерну для цього часу кераміку з “розчосами”, які піднімаються аж до краю вінець, та уламки чорнолискованого з канелюрами посуду [Льків, 2010, с. 45]. Ще одне раннє голіградське поселення відоме в Чернівцях в ур. Шанці, де зібрано чорно- і жовтолисковану кераміку в т.ч. з горизонтальними канелюрами та з витиснутими зі середини великими “перлинами” [Льків, 2010, рис. 3, 1–8]. Значне число голіградських поселень відкрив свого часу відомий український дослідник чернівчанин

Б. Тимошук. Так, у 1948 р. він відкрив поселення в селах Нова Жучка (ур. Шанок) і Дубівка; в 1949 р. – в с. Репужинці Заставнівського району (ур. Коло Церкви і ур. Клин); в 1952 р. – в с. Старосілля, а у 1953 р. – в с. Коровії Кіцманського району; у 1955 р. – в передмісті Чернівців (ур. Стінка Рота) і в тому ж році схоже голіградське поселення в с. Карапчів Глибоцького району Чернівецької області [Могилов, 2010, с. 100]¹.

Чимало поселень голіградської культури відкрито і частково досліджено на Передкарпатті, Опіллі та в придністровських районах Покуття. Наприклад, розкопками Л. Крушельницької в Бовшеві у 1961 р. в ур. Підліски відкрито багатощарове поселення, один з найпотужніших горизонтів якого належав голіградській культурі. Бовшівське поселення займає високий оточений ярами мис зі спадастими схилами і на ньому того ж року згадана дослідниця відкрила три напівземлянкові споруди з великими прямокутними вогнищами і печами [Крушельницька, 1974, с. 214–215; 1976, с. 27, рис. 7, І]. Багаті матеріали кінця раннього і пізнього періодів розвитку голіградської культури зафіксовані експедицією НТШ у 1938 р. у нижньому шарі літописного Галича (суч. с. Крилос), де в повоєнні роки розкопками С. Судакова (1947) з ІСН АН УРСР та М. Каргера (1955–1957) та ін. відкрито залишки землянок та господарські ями цієї культури [Крушельницька, 1974, с. 214].

Близько півтора десятка житлових і господарських споруд раннього і пізнього періодів розвитку голіградської культури виявлено експедицією під керівництвом Л. Крушельницької на багатощаровій пам'ятці в Городниці поблизу Городенки на Дністрі. В частині видань голіградський шар цієї пам'ятки пов'язують із залишками укріплень на цьому мисі, значна частина яких, безсумнівно, створена в пізніші часи [Крушельницька, 1993, с. 98–114]. Якщо ж і припустити думку про спорудження частини тутешніх валів носіями голіградської культури, то як тоді пояснити, що доволі щільна забудова цього часу охоплює не лише внутрішню площадку городища, але й території з напільного боку від валів. Ці, та інші питання потребуватимуть у майбутньому особливо прискіпливого роз'яснення.

Невеликі голіградські поселення виявлені в с. Стрільче біля Городенки і с. Корнич поблизу Коломиї, де відкрито землянкову споруду, уламки чорнолискованого посуду, бронзовий виріб та ін. [Свешніков, 1964, с. 43]. Більше двох десятків поселень, які відносяться в основному до пізнього періоду розвитку розглядуваної культури, відкрито в придністровських районах Тернопільщини біля сіл Більче-Золоте, Мельниця-Подільська Нижне Кривче, Скала-Подільська Борщівського району і біля сіл Блищанка, Колодрібка, Виноградне, Голігради, Городок, Дуплиська, Іване-Золоте, Касперівці, Лисичники Новосілка-Костюкова, Угриньківці Заліщицького району Тернопільської області [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 127–132].

З огляду на існуючі критерії для класифікації поселенських структур, виділяємо п'ять типів поселень голіградської культури. До *типу 1 відносимо поселенські структури відкритого типу*, з довготривалим періодом проживання (і відповідно – з потужним культурним шаром), які часто розташовані на мисах або на перших-других надзаплавних терасах. Прикладом можуть служити поселення в Новосілці-Костюковій, епонімних Голіградах, Бовшеві, Городниці, Магалі III–IV та в Лисичниках, в околицях відомого по літературі голіградського городища, біля якого виявлено 24 синхронних йому поселення [Малеєв, 1987, с. 92]. З огляду на кількість, розміри та планувальну структуру житлових і господарських об'єктів, які виявлені на поселеннях типу 1, а також на товщину культурного шару та на характер виявлених у спорудах знахідок, можна припустити, що життя в них тривало від кількох до кільканадцяти поколінь. Звичайно, відкриті на цих поселеннях залишки споруд колись перебудовували, розширювали, а то й зносили, а котловани від них використовували в подальшому як смітникові ями. В цілому, розлогі і кількафазові у своєму розвитку голіградські поселення типу 1 могли виконувати роль центральних садіб – головних одиниць в тогочасних

¹ Матеріали пізнього періоду епохи бронзи і доби раннього заліза з розвідок Б. Тимошука нещодавно були опрацьовані і частково опубліковані нашим київським колегою О. Могиловим (2010).

адміністративних округах (якщо праобраз таких тоді існував), де знаходилися не лише осідки тогочасного керівництва, але й житла торговців, ремісників та іншого люду.

Рис. 2. Текуча. Солевиробничий комплекс (розкопки Л. Крушельницької 1985–1987 рр.)
 Fig 2. Tekucha. Salt-producing complex (excavations carried out by L. Krushel'nyts'ka in 1985–1987)

До голіградських поселенських структур типу 2 відносимо короткотривалі (однофазові ?) поселення з незначним культурним шаром, який сьогодні (в залежності від умов залягання) найчастіше фіксується на глибинах 0,3–0,5/0,6 м) і різко опускається глибше. Виникнення цього типу осідків було пов'язане, скоріш за все, з різними видами господарської діяльності (невиробничого характеру), як от: утримання худоби, місцями обробки та складування врожаю,

сезонними садибами і промислами тощо. Поселення другого типу зі слабо насиченим культурним шаром найчастіше представлені різного роду невеликими наземними або напівземлянковими спорудами, ямами в т. ч. вогнищевими, а також печами-вогнищами, які, будучи перекриті легкою каркасною конструкцією типу навісу, були винесені за межі більших споруд. За місцем розміщення такі поселення ділимо на два варіанти. До першого з них відносимо ті з них, які розміщені на пологих і легкодоступних схилах пагорбів поблизу річок і потічків (наприклад, поселення в Чортівцю в ур. Гостилів; в Рудій біля Рогатина, кілька поселень в околицях Угриня біля Чорткова та ін. [Бандрівський, Добрянський, 2011, с. 20]). До другого варіанту відносимо поселення, які розміщені на високих, оточених ярами мисах зі стрімкими схилами з однієї або двох сторін, тобто на тих місцях, підхід до яких захищений самою природою. Саме до таких пам'яток відносимо поселення в Сопоті в Сколівських Бескидах (на протилежному від могильника високому, зверненому до півдня, березі р. Стрий); поселення в с. Угринь біля гори Кобзарівка до гори Лиса, де воно займає привершинну ділянку та пологі схили ландшафтної домінанти [Бандрівський, Добрянський, 2011, с. 20]. Класичним прикладом поселень другого варіанту є поселення біля с. Хом'яківка Тисьменецького району Івано-Франківської області в ур. Городище, яке представляє собою свого роду острів (останець правого берега р. Стримба) розміром 140×80 м з рівною поверхнею і майже вертикальними схилами висотою 10–12 м. Цей останець підноситься над прилеглою заплавою, що сягає ширини близько 2 км [Малеєв, 1987, с. 89].

До голіградських поселенських структур типу 3 відносимо довготривалі осідки оборонного характеру – городища, невід'ємним елементом яких були земляні укріплення, посилені фортифікаційними елементами з інших матеріалів (дерево, кам'яні плити і валуни, річкова галька, випалена глина та ін.). В цю категорію потрапляють: 1 – городища-сховища, в яких укривалися в час небезпеки і на яких постійно мешкати могла лише невелика залога та підсобні робітники; 2 – городища-резиденції (праобрази майбутніх оппідумів) тогочасної правлячої еліти та адміністрація округів (якщо такі були) з допоміжними підрозділами – охороною, збирачами податків, казною та ін.; 3 – городища, які представляли собою протоурбаністичну структуру з постійно заселеною територією та відповідною інфраструктурою: поселеннями-супутниками, виробничими центрами, мережею упорядкованих сухопутних і водних комунікацій, джерелами, криницями, водовідстійниками, культовими центрами тощо.

Впродовж майже двох десятиліть городища голіградської культури були темою зацікавлень Ю. Малєєва, який виділяв їх у два типи: перший – розташовані на мисах, і другий – розміщені на низинах серед боліт [Малеєв, 1987, с. 92]. Дещо раніше класифікацію городищ пізньобронзового періоду в Північно-Східних Карпатах запропонував Е. Балагурі, який розділив їх (в залежності від рельєфу місцевості) на чотири типи: 1 – городища на вершинах гір зі стрімкими схилами, які мали в плані вигляд овалу і укріплені були одним або двома валами; 2 – городища, які будували на схилах і терасах гір, і краєві укріплення яких мали в плані форму півдуги; 3 – городища на мисах і які в залежності від місцевого рельєфу мали відповідну форму та безпосередній доступ до водних джерел; 4 – городища, які споруджували на низинах серед боліт і які мали в плані овальну або округлу форму [Балагурі, 1972, с. 41].

Відомі на сьогодні городища голіградської культури можна розділити на два типи. До *першого* з них відносимо укріплення на вершинах гір у важкодоступних місцях, які зазвичай добре захищені складками рельєфу. До ознак голіградських городищ першого типу відносимо: 1 – розміщення їх на значних відносних і абсолютних висотах; 2 – для вибору місця розташування такого городища використовували, як правило, ландшафтну домінанту у вигляді видовженого плоскогір'я хребта або водороздільного відрогу з крутими схилами, які значно утруднюють підходи до нього; 3 – майже обов'язковою умовою розглядуваного типу городищ мусіла бути наявність близького, а головне – зручного доступу до джерела або найближчого потоку.

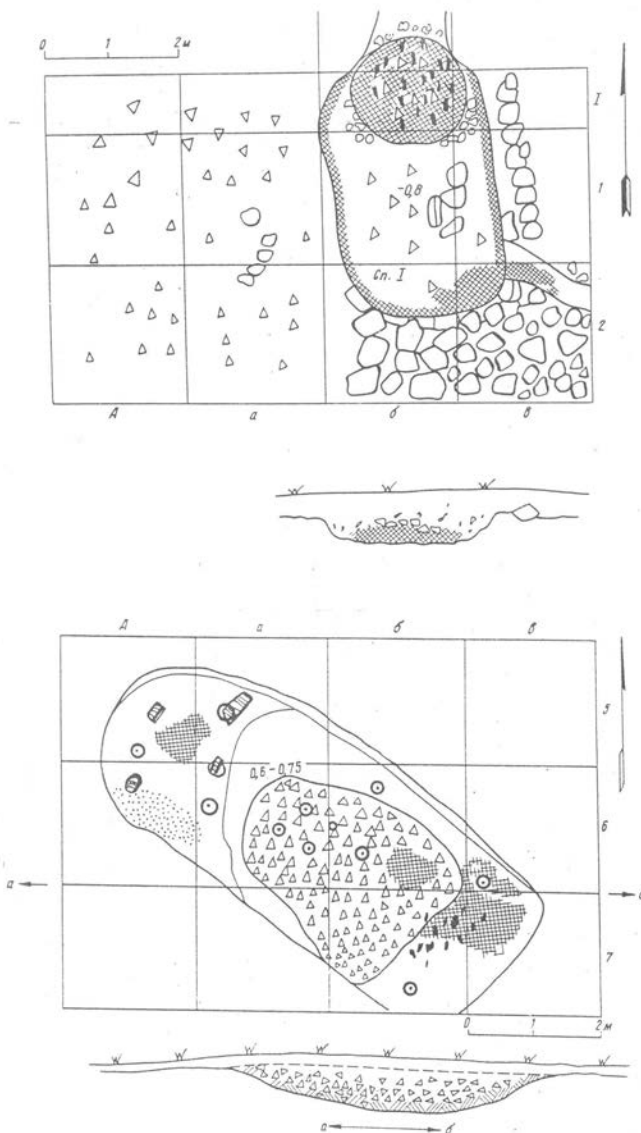

Рис. 3. Текуча. План споруди № 1 (розкопки Л. Крушельницької)
 Fig. 3. Tekucha. Plan of construction № 1 (excavations carried out by L. Krushel'nyts'ka)

кової гальки. У дев'яти місцях вали роз'єднані. Можливо, тут існували в'їзди на городище, що підтверджується зручними для цього підходами.

Розріз, зроблений у краще збереженій частині валу, показав, що він насипаний на стародавньому горизонті з мішаного ґрунту, викопаного з рову. Щоб надати фронтальному бокові валу більшої стрімкості і запобігти його осуванню, зовнішній бік насипу було обмащено глиною і обпалено. Про це свідчить суцільний шар перепаленої глини і спечені шматки обмазки, що виступили відразу під шаром дернового покриття. На глибині 0,6–0,8 м у насипі валу виявлено залишки перегорілих плах, розміщених перпендикулярно до основної лінії укріплень. Не виключено, що вони входили у конструкцію насипу і стримували його від розповзання [Бандрівський, 2002, с. 506–514].

До другого типу найчисельніших голіградських городищ відносимо одно-, рідше дво- і трирядні укріплення на високих, оточених ярами мисах зі стрімкими схилами, які опускаються до річкових долин [Свешніков, 1964, с. 44]. Найбільше городищ другого типу відомо у

Класичним прикладом голіградських городищ першого типу є залишки земляних укріплень біля с. Розгірче Стрийського району Львівської області, стаціонарні дослідження якого розпочато 1997 р. [Сулик, Бандрівський, 1993, с. 134–142]. Городище знаходиться на відстані 0,7 км на південь від села. Вали городища охоплюють площу двох великих урочищ – Городище, Ділок і гору Шовковиця. Городище розміщене на видовженому плоскогір'ї хребта, який з трьох сторін оточений стрімкими схилами. Північно-східна частина плоскогір'я поступово понижується і переходить у широке горизонтальне плато, яке стрімко обривається в заплаву ріки Стрий. Понад край гори в підніжжі хребта виступають великі пісковикові останці, в яких засвідчено штучно видовбані печери. На північному схилі в неглибокому ярку витікає джерело.

Відповідно до форми плоскогір'я городище має в плані вигляд овалу довжиною приблизно 1 км і шириною в центральній частині близько 500 м. З трьох боків – зі заходу, півночі і сходу – укріплене валом і ровом, протяжність яких 1,8–2,0 км. Вали не всюди збереглися однаково: у багатьох місцях вони розмиті і сягають висоти 1,0–1,5 м. Краще вали збереглися із заходу, але й тут внутрішній бік валу дуже знівельований багаторічною оранкою та ерозійними процесами, унаслідок чого насип його сповз униз, у рів. На поверхні поблизу валів трапляються більші й менші камені та уламки річ-

верхньопрутській групі, пам'ятки якої займають Покутсько-Буковинські Карпати, власне Покуття і прилеглі до нього райони Буковини. Одне з найбільших городищ розглядуваного типу розташоване за 3 км на південь від с. Волока Глибоцького району Чернівецької області. Городище знаходиться в лісі на високому місці із крутими схилами, обмежене валом і ровом. Доступ до площадки городища утруднюють також стрімкі схили ярів з двома потоками в їх підніжжі. Площа, обмежена з двох сторін валами, має розміри 350×210 м. Внутрішній рів у два рази вужчий, ніж зовнішній. На найвищому місці городища в його південно-східній частині збереглися залишки ще одного тепер зруйнованого оборонного валу [Тимошук, 1974, с. 22; Беднарська, 2004]. Розвали житлових споруд голіградської культури тут зафіксовані ще з кінця XIX ст., однак лише у 1968 р. Б. Тимошуком вперше було фахово описане це городище і тоді ж констатовано, що внутрішня частина валу складається з обпаленої глини, а зовнішній схил є облицьований кам'яними плитами. В розташованому поруч з волокським городищем ур. Цурч (яке знаходиться на відстані 60 м від тутешнього розлогого поселення голіградської культури), виявлено два бронзових меча, вістря на спис, а на глибині близько 2 м знайдено "скарб", а правильніше мабуть, речовий комплекс металевих предметів, який має усі ознаки одного з його різновидностей – жертвовного дару у вигляді спеціально підібраної низки предметів: бронзового казана і 7 бронзових кельтів, які є характерними для кінця періоду HaB1–поч. HaB3 [Войнаровський, Смірнова, 1993, с. 183–189; Могилов, 2010, с. 103; Ільків, 2012, с. 30].

Велике голіградське городище мисового типу існувало біля сьогоdnішнього с. Ревне Кіцманського району Чернівецької області. Тут, в ур. Царина основна забудова знаходилась на пологому мисоподібному відрозі розміром 850×450 м, який з трьох сторін оточений ярами, а з четвертого – захищений валом, який на сьогодні зберігся до висоти 1,5 м і перед яким знаходиться рів шириною близько 6 м [Тимошук, 1972, с. 18; 1982, с. 127–128, рис. 69; Могилов, 2010, с. 103]. На ревненському городищі виявлено бронзовий кельт періоду HaB1, а на розташованому поруч ур. Михайлецьке Поле знайдено т. зв. Бурдейський скарб, який складався з виробів пізнього періоду епохи бронзи і який довгий час зберігався у Красовому музеї в Чернівцях [Пастернак, 1961, с. 275, № 351; Ільків, Пивоваров, 2009, с. 175; Могилов, 2010, с. 103; Пивоваров, Ільків, 2011, с. 40; Ільків, 2012, с. 26–27, 30] В тому ж районі в околиці

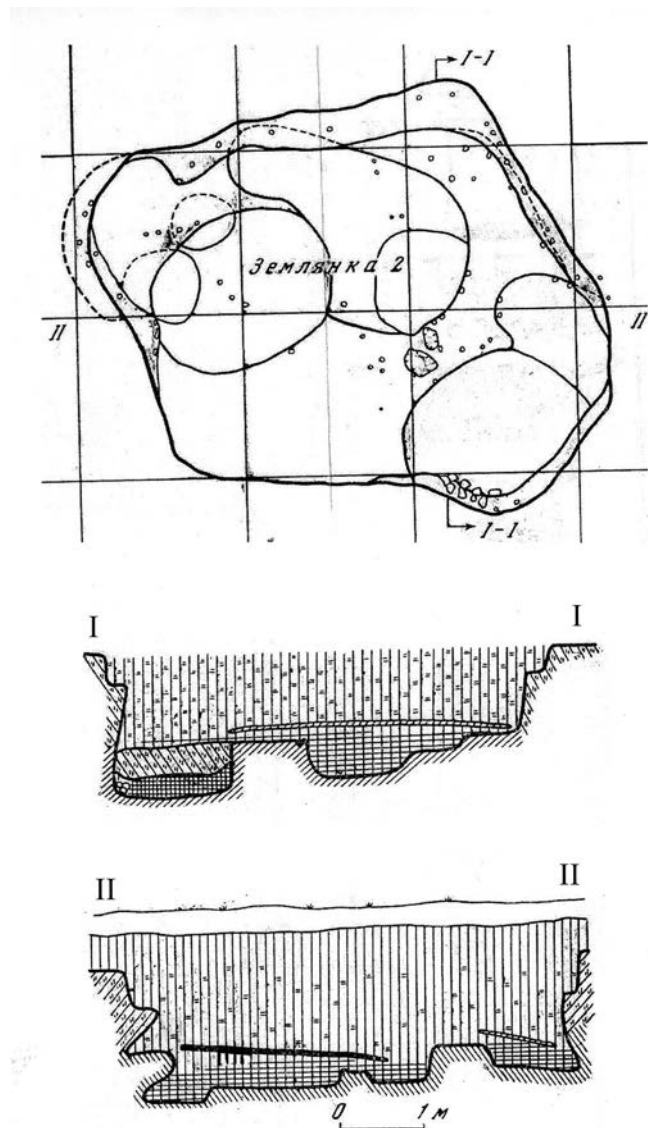

Рис. 4. Магала. Споруда № 2 (розкопки Г. Смірної)
Fig. 4. Magala. Construction № 2 (excavations carried out by G. Smirnova)

Кіцмані Б. Тимошук обстежив і ввів у науку як ще одне городище голіградської культури також і залишки земляних укріплень, розташованих південніше с. Коростовата (ур. Замок), яке так само займало мисоподібну частину пагорба і на якому збереглися дві лінії оборонних укріплень [Тимошук, 1990, с. 159, рис. 11, 58, Б; Могилов, 2010, с. 103; Ільків, 2012, с. 27]. В розташованому поруч з коростоватівським городищем с. Гнилиця, за посередництвом відомого буковинського краєзнавця Карла Адольфа Ромшторфера, був виявлений і введений у науку речовий комплекс у складі чотирьох бронзових наконечників на короткі списи або дротики. Примітно, що одне з тих вістер мало з обох боків верхньої частини втулки прорізне перо, що, як відомо, є характерною особливістю такого типу продукції лобойківського металообробного осередку, а ширше: бережнівсько-маївської культури у пізньому періоді її розвитку [Ільків, 2012, с. 26–27]. В самій Гнилиці Б. Тимошуком відкрито поселення голіградської культури [Тимошук, 1984, с. 139–146].

Одне з найбільших на Покутті голіградських городищ знаходиться на правому березі р. Серет між селами Кам'яна і Широка Поляна (Сучевени) Глибоцького району Чернівецької області. Тут, на високому пагорбі в ур. Коргана (Турецький Вал) з напільної сторони городища, знаходяться три оборонні лінії валів та ровів, причому останні розташовані з обох сторін валу. Центральна частина городища розміром близько 1000×400 м оточена валами та ровами з усіх боків, а загальна довжина оборонних ліній сягає понад 10 км (!). Вал насипаний із жовтої глини, а його зовнішні схили обкладено кам'яними плитами [Тимошук, 1974, с. 19–20; Беднарська, 2004; Ільків, 2012, с. 30]. З розглядуваним тут городищем Кам'яна-Широка Поляна пов'язаний, мабуть, і знайдений в цьому районі “скарб” (а, на наш погляд – специфічний різновид голіградських пам'яток, які називаємо жертвовними дарами), що виявлений у 1885 р. в Просіці (Пресикарен) і який складався з бронзового казанка, всередині якого стояла наповнена попелом урна в оточенні 12 бронзових сокир-кельтів [Gutter, 1885, s. CXVII, fig. 8; Ільків, 2012, с. 28].

Серед голіградських городищ на Покутському передгір'ї та в прилеглих горах можемо виділити два. Перше – біля с. Грушів Коломийського району Івано-Франківської області, яке займає площу 6 га і розташоване на мисоподібній ділянці першої надзапальної тераси правого берега р. Прут в ур. Корнів. На периферійних ділянках городища на висоту 1,5–2,0 м збереглися вали, які, за свідченням В. Коноплі, простягаються до 200 м [Малеєв, 1987, с. 89]. Друге з відомих на Гуцульщині голіградських городищ – біля с. Гірське (кол. Іспас Горішній) Косівського району Івано-Франківської області, відкрите експедицією Л. Крушельницької. Пам'ятка займає видовжену зі сходу на захід мисоподібну плоску частину пагорба розміром 165×35–65 м, який з північного, східного і південного боків обмежений стрімкими схилами і урвищами, що опускаються до заболочених долин. З напільного – західного боку доступ до городища перекритий масивним валом довжиною до 35 м, що зберігся на висоту 3,5–4,5 м. Причому, рови знаходяться з обидвох сторін валу з тою різницею, що внутрішній вал є меншим за зовнішній [Крушельницька, 1993, с. 118]².

Вкрай мало відомо голіградських городищ на території поширення пам'яток її збруцько-серетської групи. В цьому вбачаємо дві причини. По-перше, на території Тернопільського плато в межах збруцько-серетського межиріччя (і навіть в суміжних з ним районах Придністровського Поділля) досі не виявлено голіградських пам'яток, які б датувалися раніше, ніж період НаА2 [Бандрівський, 2012]. Отже, з певних причин ця територія не входила до ареалу поширення ранніх голіградських пам'яток. По-друге, хибна уява про нібито значну кількість голіградських городищ в придністровській частині збруцько-серетського межиріччя, була зумовлена дещо спотвореним уявленням про хронологію існуючих на цій території городищ пізнього періоду епохи бронзи – початку доби раннього заліза. Наприклад, хоча городище в Кривче, що на віддалі 16 км західніше Збруча (і яке в 1976 і 1979 р. досліджувала експедиція Київського університету), Ю. Малеєв і відніс до пізніх пам'яток голіградської культури, але не представив жодного, типового для цієї культури комплексу, яка б включала,

² В такий самий спосіб – рови з обох сторін валу, розташовані на вищезгаданому городищі голіградської культури між с. Кам'яна і Широка Поляна поблизу Глибоки на Чернівецьчині [Тимошук, 1974, с. 19–20].

передусім, кераміку і бронзу. Опублікована Ю. Малєєвим кераміка з городище в Кривче близька, за словами самого дослідника, до кераміки типу Бабадаг та тогочасних північно-болгарських комплексів [Малєєв, 1987, с. 95; Крушельницька, 1998, с. 190–191, рис. 110], які вже синхронні чорноліській культурі, а отже належать до постголіградського часу Верхнього Придністров'я, представленого тут пам'ятками Михалківської групи [Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 92–94, рис. 28]. Аналогічна ситуація склалася із оборонними укріпленнями на городищі у с. Федорівці Гусятинського району Тернопільської області, частина валів з ровами на якому може належати до початку доби раннього заліза [Свешніков, 1959, с. 18–19]. Уламки посуду, здобутого на цьому городищі, які мають характерні для гончарних традицій постголіградського часу, форму і орнаментацию, однозначно вказують на більш пізній вік цієї пам'ятки. Однак ця обставина не завадила й надалі зараховувати городище у Федорівці до голіградських пам'яток [Малєєв, 1987, с. 91–92].

Єдиним городищем на території збруцько-серетського межиріччя, приналежність якого до голіградської культури не викликає сумнівів, є городище площею 160 га біля с. Лисичники Залищицького району Тернопільської області, відкрите В. Олійником у 1964 р. в ур. Біля Валу, що тягнеться від високого берега р. Серет до залісненого водо роздільного відрігу. Залишки земляних укріплень у вигляді валу та рову довжиною 415 м збереглися на плато над правим високим берегом р. Серет (причому, висота найвищої точки плато в цьому місці над прилеглою річковою заплавою складає до 100 м). Висота валу місцями сягає 3,0 м, а глибина рову – 3,5 м, а ширина рову в основі – 2,8 м. Зовнішній схил валу і схили рову були вкриті “панциром” із вапнякових плит. Щоб надати фронтальній стороні валу більшої крутизни і убезпечити її від сповзання, поверх згаданого “панцира” знаходився шар обпаленої глини. Ці, та інші спостереження над специфікою будівництва городища в Лисичниках стали можливими завдяки багаторічним розкопкам цієї пам'ятки, що розпочав Київський університет під керівництвом Ю. Малєєва 1972 р. Світлої пам'яті Юрій Миколайович вважав, що досліджуване ним городище в Лисичниках є найбільшим з усіх відомих у голіградській культурі [Малєєв, 1987, с. 87; 2003, с. 112–113].

У західній частині Верхнього Придністров'я одним з краще вивчених на сьогодні городищ є Базиївське, розташоване на північно-західній околиці м. Жидачева на високому правому березі швидкоплинної ріки Стрий і яке в останній час пропонували вважати приналежним до укріплень давньоруського граду, залишки якого до сьогодні збереглися на

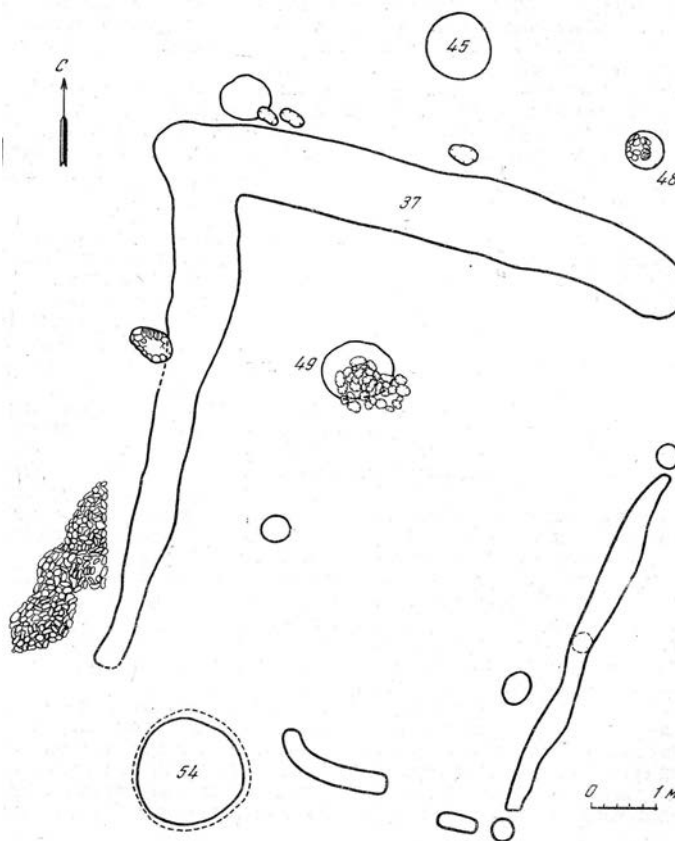

Рис. 5. Магала (споруда на розкопі 1). Дослідження Г. Смірної у 1957, 1959 рр

Fig. 5. Magala (construction on excavated area 1). Researches, carried out by G. Smirnova in 1957, 1959

відстані 800 м на південний схід від Базіївки [Корчинський, 2007, с. 264–280]³. Оборонна площадка городища знаходиться на висоті близько 50 м над рівнем плеса ріки і в плані має підовальну форму. По периметру ландшафтної домінанти в ур. Базіївка зберігся один оборонний вал⁴, який оточує площу 850×730 м, тобто, близько 36 га. Найбільший вал – у східній частині городища, який споруджений поперек мису, сягає місцями понад 5 м висоти а ширина його в основі коливається від 25 до 27 м. Перед ним збереглися залишки нині замуленого рову шириною 13–15 м і глибиною до 2,0–2,5 м [Корчинський, 2007, с. 267]. На краю невеликої сідловини, яка підходить до найвищого, овального в плані, плато городища, під час землерийних робіт виявлено речовий комплекс металевих предметів пізнього вияву голіградської культури, який складався з фрагментів двох казанів, двохухої чаші-канфару, сокир-кельтів, серпів, бронзової бритви, підвісок-лунниць та ін., які були поскладані у бронзову однуху чашу неділиського типу, а зверху були прикриті великими уламками бронзової орнаментованої сітули. В районі знайдення цього “скарбу” виявлено уламки чорнолискованої великої ліпної посудини, фрагменти амфор з канельованим орнаментом та витиснутими із середини “перлинами”, уламки мисок, банкоподібних горщиків та (мабуть, таких же за профілем) посудин з продовгуватими наліпами під вінцями. Аналогічну за характером кераміку зібрано на інших, доступних на той час для огляду, ділянках городища, де така кераміка трапляється виключно в межах валів. З огляду на виняткову значимість речового комплексу металевих виробів, а також на безпосередній його зв’язок із городищем голіградської культури в Базіївці. Назву цього місцезнаходження використано як епонімну для окреслення однієї з локально-хронологічних груп голіградської культури.

Проблема хронології городищ голіградської культури та мотивація їхнього створення.

Для встановлення більш-менш точного часу створення та функціонування голіградських городищ критеріїв, на сьогоднішній день, не так вже й багато. Справа ускладнюється й тим, що переважна більшість з цих оборонних пам’яток відома в основному з розвідкових досліджень та принагідних при тому шурфувань. Інші – відкриті під час стаціонарних розкопок укріплень пізнішого часу, які знаходяться в даному місці. І лише в поодиноких випадках на голіградських городищах зроблено перерізи валів з ровами, які підтвердили правомірність їх зарахування до означеної культури.

Ю. Малеев одним з перших намагався прояснити виникнення городищ голіградської культури. Так, на початках, він підтримував висловлену дослідниками ще передвоєнного часу (Т. Сулімірський та ін.) гіпотезу про виникнення голіградських городищ внаслідок “скіфської експансії на Західне Поділля” [Малеев, 1978, с. 109–116]. Однак згодом після аналізу матеріалів, здобутих ним же на розкопках одного з найбільших у голіградській культурі

³ Залишаючи осторонь проблему правомірності ідентифікації літописного Зудеча з сьогоднішнім Жидачевом (І. Крип’якевич, наприклад, локалізував давньоруський Зудеч в північній частині Галицького князівства [Крип’якевич, 1984, с. 37]), звернемо увагу на те, що абсолютна більшість істориків довоєнного і повоєнного часу давньоруськими вважали виключно укріплення в ур. Замок в Жидачеві, що підтверджується багатим звіттія археологічним матеріалом, який справді характерний для культурного шару княжих часів [Ратич, 1957, с. 17; Свешніков, 1976, с. 52; Михальчишин, 1992, с. 6, 20; Корчинський, 2007, с. 273, рис. 7; с. 275, рис. 8; с. 277, рис. 9]. Натомість, городище Базіївка – багатощарова пам’ятка, найпотужніший з горизонтів якої належить до голіградської культури, після якого (за насиченістю культурного шару) йдуть матеріали доби пізнього палеоліту, епохи енеоліту-бронзи і, нарешті, найслабше представлені старожитності епохи середньовіччя (на 36 га Базіївського городища за увесь час його досліджень відкрито лише два об’єкти (досі неопубліковані), які віднесені до рубежу IX–X ст. [Корчинський, 2007, с. 269]). Не виключено, що найраніші вали на місці сьогоднішньої Базіївки, з огляду на її винятково вигідне для оборони положення, могли з’явитися ще в доголіградський період, а в наступні епохи додатково уфортифікуватися новими відрізками валів, досипкою чи перебудовою старих тощо, в т.ч. і в період середньовіччя. Наприклад, в східній частині городища у точно невстановлений час були споруджені, як вважає один з дослідників, додаткові, але незбережені на сьогодні лінії оборони у вигляді валів, ровів та терас, які прокладено поперек мису [Корчинський, 2007, с. 267].

⁴ З огляду на те, що городище в ур. Базіївка на сьогодні представлено лише одним валом, тому не можемо погодитися з тим, що одним з дослідників базіївське укріплення зараховано до типу “складних мисових городищ з багаторядними оборонними лініями” за класифікацією М. Кучери [Корчинський, 2007, с. 266].

городищ біля с. Лисичники в околицях Заліщик, Юрій Миколайович поглибив цю дату до “кіммерійського періоду”, запропонувавши VIII ст. до нар. Хр. як час появи городищ у голіградській культурі [Малеєв, 1987, с. 99; 2003, с. 115].

На сьогоднішній день у зв'язку з поглибленим вивченням городищ пізнього періоду епохи бронзи по той бік Карпат – в основному в середовищі культур пізньої П'їлінської, Гава, Кіятице та ін., стало можливим порівнювати їх з тогочасними голіградськими. Виявилось, наприклад, що більшість з них має дуже схожі критерії у виборі місця під городище, основні параметри укріплень, технічні особливості їх спорудження, характер забудови, провідні ознаки мілітарної складової кожної з цих культур. Так на Верхньому Придністров'ї, і в Закарпатті: на Марамуреші і Верхньому Потиссі в пізній період епохи бронзи в середовищі різних культур були у використанні майже однотипні зразки клинкової і ударної зброї (бронзові мечі ліптавського типу, мечі з язичкоподібними, чашоподібними, а згодом – антеноподібними наверхами; бронзові сокири з дископодібним обухом, трубкоподібною втулкою та з шипом у центрі, майже однакові типи і навіть варіанти наконечників списів і дротиків та ін.). Подібними по обидва боки Північно-Східних Карпат були навіть окремі складові вірувань і ритуально-магічні обряди, пов'язані із використанням зброї. То ж не дивно, що, відкриваючи схожі за характером оборонні укріплення на Верхньому Придністров'ї, а нерідко – і речові комплекси (в т.ч. металевих виробів) безпосередньо на городищах або в околиці укріплень, ми вже можемо співставляти наші пам'ятки з відносно добре датованими і територіально найближчими до нашого регіону городищами культур Гава і Кіятице у Верхньому Потиссі, які там виникають не пізніше НаВ1 [Vasiliev, Aldea, Ciugudean, 1991, s. 128; Хохоровський, 1996, с. 214], тобто, не пізніше середини X ст. до нар. Хр. Наприклад, добре датованим на період НаВ1 є городище в Розгірчу (синхронне з розташованим поруч могильником в Сопоті та поселеннями в Підгородцях), яке було споруджене у передгір'ї Сколівських Бескидів при виході на рівнину з Верещького перевалу [Бандрівський, 2002, с. 506–514]. Вже з того факту, що основна частина керамічних матеріалів періоду НаВ1, яка виявлена в спорудах 1 та 2 на городищі в Розгірчу, має прямі паралелі серед чорнолискованого посуду на городищі в Лисичниках в т.ч. прикрашеного гірляндами канелюр, продовгуватими або витиснутими зі середини наліпами, пелюсткоподібними вінцями та ін. [Maleev, 1988, s. 107, рис. 11, 1–2, 10–13], а також має аналогії серед уламків посуду на городищі в Шелестове та в низці інших добре датованих пам'яток не пізніше НаВ1, то можна припустити думку про їх більш-менш синхронне існування, а тим самим – поглибити і період спорудження самих голіградських городищ на Придністровському Поділлі до часу не пізніше першої половини–середини X ст. до нар. Хр.

Така дата підтверджується матеріалами й з інших верхньодністровських городищ голіградської культури, наприклад, Базіївського на околиці Жидачева, на якому виявлено не лише речовий комплекс металевих предметів у вигляді жертвовного дару (фрагменти бронзових казанів, уламки тонколистової сітули, бронзові кельти і серпи, бронзова бритва типу Облековіце, притаманна для НаВ1), але й насичений культурний шар, приналежний до пізнього вияву голіградської культури. Виявлення безпосередньо на голіградських городищах або ж в безпосередній від них близькості схожих за характером (і за призначенням?) жертвовних дарів у вигляді збірок металевих виробів, таких, наприклад, як “скарби” з Волоки (бронзовий казан і 7 сокир-кельтів), Просіки (бронзовий казан, урна з попелом і 12 сокир-кельтів), Коростовата біля Глиниці (речовий комплекс з 4 наконечників на списи або дротики; кельт, браслети) та ін. свідчать про поширення на Верхньодністровських теренах та на Покутсько-Буковинському порубіжжі у середовищі носіїв голіградської культури специфічного для того часу звичаю ритуального укриття в землі певного типу речових комплексів. Останні і за місцем розташування, і за підбором металевих предметів вповні аналогічні т. зв. скарбам, які в тому ж часі (не пізніше НаВ1) укривали в землі поблизу своїх городищ або серед укріплень спільноти культур Гава і Кіятице [Soroceanu, 1982, s. 367–369; Хохоровський, 1996, с. 213]. Таким чином, існуючі на сьогодні матеріали дають підстави припускати, що впродовж періоду НаВ1 у носіїв голіградської культури оборонні городища вже існували. Причому частина з них обіймала

своїми укріпленнями колосальну як на той час площу, наприклад, на городищі в Лисичниках – 160 га, а на городищі Кам’яна – Широка Поляна довжина валів сягала 10 км (!). Припускаємо, що спеціальні навички їхнього спорудження в т.ч. обов’язкові в таких випадках роботи з попереднього проектування (які мали передбачати глибокі знання у фортифікаційній науці того часу, тактиці ведення бою, різні властивості будівельних матеріалів та можливості їхнього компонування та ін.) мали б мати якийсь певний період становлення і напрацювання найефективніших для цього рішень. Для цього потрібен був час, а тому припускаємо, що початки появи городищ у голіградській культурі слід поглибити щонайменше до періоду НаА2.

Саме в цей час економічний і політичний розвиток місцевих суспільно-культурних структур, які ми називаємо голіградською культурою, йшов до свого апогею, який припав на період НаВ1. Тому поява городищ у середовищі різних центральноєвропейських культур в цей час була не винятком (як це пробував свого часу довести Я. Хохоровський, стверджуючи, що всі вони виникали перед загрозою “номадів” зі сходу), а закономірністю у розвитку місцевих автохтонних спільнот, які сягали відповідного щабля у своєму розвитку, як про це добре висловився у свій час Р. Брендін [Хохоровський, 1996, с. 216]. В той час голіградські городища, як і багато в чому схожі до них оборонні форпости в Центральній і Південно-Східній Європі, несли на собі одразу кілька функцій: 1 – господарську (як осередки різних виробництв і торгівлі); 2 – політичну (як садиби родової знаті); 3 – релігійну (місця культу). Водночас, відсутність городищ – свого роду протоміст того часу у центральноєвропейських культурах пізньобронзової доби не завжди слід трактувати як вияв суспільно-економічної кризи, як це припускав Є. Невступни [Neustupny, 1968, s. 67–69; Хохоровський, 1996, с. 216]. Наприклад, досі ми не знаємо городищ ні у висоцькій, ні у білогрудівській культурах, однак це аж ніяк не зашкодило спільнотам цих культур сягнути потужного прориву у металообробній справі, торгово-обмінних контактах, складно структурованій ідеологічній сфері в т.ч. поховальній обрядовості та в багато чому іншому, що аж ніяк не дає підстав зараховувати носіїв цих культур до “кризових суспільств”. Тому наявність чи відсутність оборонних укріплень довкола поселень в жодному випадку не може розглядатися як вияв “вищого” чи “нижчого” стадіального розвитку довколишнього населення. Різні за часом і за походженням археологічні культури, утворившись на конкретних ландшафтах і будучи в оточенні таких же різних (або в чомусь споріднених?) культур, відповідно до своїх здавна усталених традицій випрацьовували свій “набір” ознак чи моделей для успішного розвитку суспільства. Одні з цих моделей передбачали існування городищ, в інших – їх спорудження було зайвим.

В цілому, мотивацією до створення, а відтак – і утримання городищ у голіградській культурі була обов’язкова консолідація суспільства. Остання була неможливою без централізованої влади,

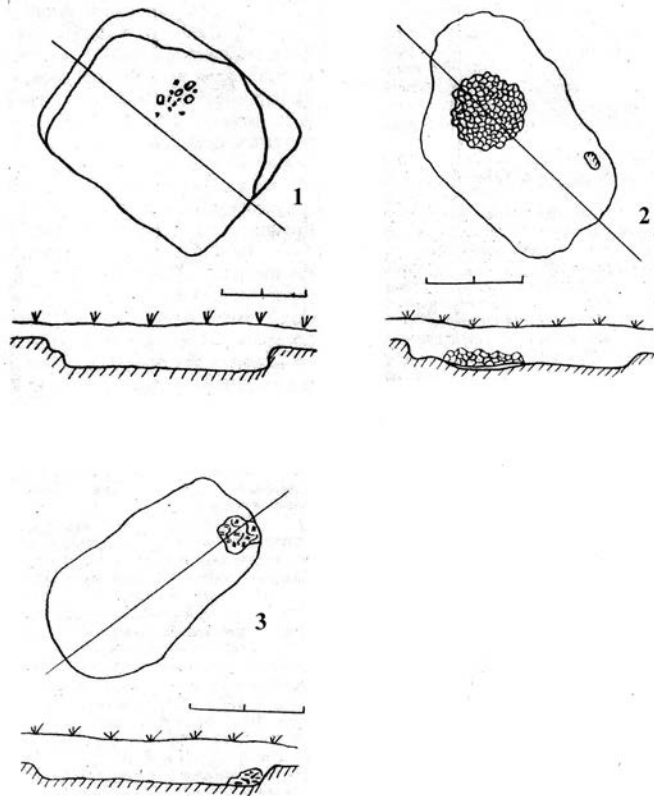

Рис. 6. Споруди голіградської культури з розкопок Ю. Малєєва (1 – Лисичники, 2 – Заліщики, 3 – Кривче)
 Fig. 6. Constructions of Holihrady culture from excavations, carried out by Ju. Maleev (1 – Lysychnyky, 2 – Zalischyky, 3 – Kryvche)

яка могла оплачувати спорудження (іноді колосальних за розмірами) укріплень та наступний і теж – доволі затратний за ними догляд і утримання в належному стані. Такі городища були вигідні і місцевій адміністрації, яка отримувала для свого перебування безпечний захисток та місце надійного укриття прибутків від торгово-обмінних операцій з позаголіградськими територіями, в т.ч. дохід від контролю через Яблоницький, Верецький та, можливо, Ужоцький перевали та відгалуження Бурштинового Шляху, який проходив територією збруцько-серетської групи пам'яток. Такі городища були вкрай необхідні і довколишньому населенню із поселень-супутників, садиб, хуторів, виробничих центрів, культових осередків тощо, які в разі нападу мали близький і надійний захисток за валами і стінами городища. Мала територіальна община (група родів ?) не могла одноосібно взяти на себе зведення, утримання, а тим більше – оборони бодай одного городища (тим більше, що захист таких значних фортифікаційних споруд під час нападу ворога передбачав залучення професійних військових). Більше того, навіть кілька родів, об'єднавши зусилля, не могли забезпечити для спорудження городища людей в достатній кількості (бо це означало на довший час відірвати працівників від іншої звичної для них і необхідної для громади роботи). Скоріш за все, в той час на території голіградської культури населення якої могло проживати в свого роду “територіальних округах” вже існували спеціалізовані “бригади” висококваліфікованих майстрів-будівничих, які утримувались централізованою владою для спорудження городищ, харчувалися зі своєї роботи і які на місцях підкорялись військовій особі високого рангу, що мала на те повноваження від централізованої влади. Можливо, були в той час і “проектанти”, які до дрібниць пропрацьовували ймовірні підходи ворога до укріплень, вираховували найбільш слабкі місця в обороні і додатково посилювали в цих місцях укріплення, іншими словами – мусіли бути чудовими тактиками у військовій справі і фахово володіти знаннями фортифікаційної науки свого часу. Окрім того, при спорудженні городища основні людські затрати йшли на заготівлю і транспортування будівельних матеріалів (вибір і спосіб заготівлі дерева, каменю, глини та ін.), що теж вимагало залучення для керівництва цими роботами кваліфікованих майстрів.

Споруди голіградської культури: класифікація і проблема визначення їхнього функціонального призначення

Питання будівництва у носіїв голіградської культури є одним з найважливіших, оскільки наочно віддзеркалює рівень створюваної ними монументальної архітектури. Вважаємо, що без попередньої класифікації усіх споруд розглядуваної спільноти ставити питання про голіградське житлобудівництво (як це сьогодні практикує частина дослідників), не можна. Оскільки, називаючи одразу ту чи іншу споруду житлом, мимоволі вносимо вже елемент інтерпретації. Тому вважаємо, що перш за все слід розробити класифікацію усіх досліджених з того часу споруд голіградської культури з переліком основних ознак, які пізніше – вже на етапі інтерпретації з урахуванням аналогій дадуть можливість чітко відділити залишки справді “житла” від залишків інших об'єктів, для яких також викопували котлован чи використовували у їх спорудженні стовпи-опори. А таких “нежитлових” споруд, як свідчить нижчеподаний аналіз, було у голіградській культурі більше половини від усіх відомих на сьогодні і введених у літературу. Це і широкий спектр різноманітних присадибних споруд, наприклад, винесені за межі жител печі з передпічними ямами – свого роду “надвірні кухні”; ями-погребі для зберігання припасів; сараї; загорожі та стайні для утримання худоби і птиці; різноманітні споруди для підсобних промислів; перекриті зрубами або каркасно стовповими конструкціями великі ями-зерносховища; врешті величаві громадські або громадсько-ритуальні будівлі та ін. При цьому не торкаємось великого переліку різноманітних виробничих споруд, об'єктів культового призначення та ін.

Оскільки частина цих нежитлових об'єктів використовувалась і в холодну пору року то, очевидно, вони мусіли мати опалювальні пристрої: печі, вогнища або переносні жаровні. Звідси, сам факт відсутності в тій чи іншій споруді опалювального пристрою ще в жодному разі не свідчить про її “господарське” використання. Разом з тим, приписування окремим спорудам,

які позбавлені вогнищ і печей, якогось “переносного опалювального пристрою – жаровні”, а вже звідси – трактувати їх житлами, також неправомірно, оскільки залишків таких жаровень в голіградській культурі на сьогодні невідомо⁵. Тому настоюємо на тому, що усі спроби виділяти в культурах і групах пізньобронзового періоду Північно-Східних Карпат і прилеглого Придністров’я лише виключно “житла” [див.: Кашуба, 2012, с. 433–472] без розробленої класифікації усіх можливих (з огляду на існуючий матеріал) споруд, вважаємо з методологічного боку невірними, а тому отримані в такий спосіб результати – малодостовірними [див. коментар автора до вищезгаданої статті М. Кашуби: Бандрівський, 2012, с. 473–478].

З наявного на сьогодні і проаналізованого археологічного матеріалу можемо запропонувати наступну класифікацію споруд голіградської культури (табл. 1; 2). На основі аналізу низки морфологічних особливостей споруд, серед них виділено дев’ять класів:

1. Клас “великі наземні споруди прямокутної в плані форми”;
2. Клас “видовжені або аморфні в плані напівземлянкові споруди малих розмірів з піччю або вогнищем” (кухонні приміщення з передпічними ямами ?);
3. Клас “наземні і легко заглиблені великі споруди видовженої або аморфної в плані форми з відносно рівною долівкою з опалювальними пристроями”;
4. Клас “напівземлянкові споруди аморфної в плані форми з опалювальними пристроями і складнопрофільованою долівкою”;
5. Клас “напівземлянкові великі споруди аморфної в плані форми без опалювальних пристроїв”;
6. Клас “землянкові споруди значних розмірів зі складнопрофільованим долівкою і без опалювальних стаціонарних пристроїв”;
7. Клас “споруди малих розмірів, округлої або аморфної в плані форми без слідів опалювальних пристроїв”;
8. Клас “напівземлянкові споруди з глинобитним “стовпом” в одній із ям”;
9. Клас “монументальні наземні споруди “п”-подібної в плані форми”.

Розглянемо їх за запропонованим порядком:

1. Клас “великі наземні споруди прямокутної в плані форми”, в якому виділено три види: вид 1 – “споруди зі складною організацією внутрішнього простору” з трьома підвидами (Текуча-Лазок, Текуча II, Текуча III, Лоева, споруди I та II, можливо, Космач, див. табл. 2); вид 2 – “споруди зі спрощеною організацією внутрішнього простору з піччю в західному куті” з двома підвидами – однокамерні (підвид-1: Гірське 1) та двокамерні (підвид-2: Городниця, споруда на розкопі II); вид 3 – “споруди без стаціонарних опалювальних пристроїв” (Лисичники (а)).

У більшості споруд використана каркасно-стовпова конструкція, у якій вдається вирізнити одно- дво- і багатокамерні об’єкти із щільно використаним внутрішнім простором. Бічна сторона споруд розглядуваного класу від 8 до 12 м (рис. 2). Каркасно-стовпові споруди виду 2, в основному, одно-і двокамерні зі слабо загосподарьованою долівкою. Опалювальні пристрої (у двох випадках – пічні вогнища), знаходились у західних кутах споруд (Городниця, розкоп II; Гірське-Іспас Горішній). Розміри споруд виду 2 в середньому 7–10 м завдовжки і 3,5–4,2 м завширшки.

За залишками згорілих дерев’яних балок, розвалом глиняної обмазки та решток кам’яних конструкцій об’єкти в Лоевій були визначені як стовпові споруди чотирикутної в плані форми, причому їх північно-східна частина була частково врізана у пагорб. Одним з найважливіших відкриттів на цій пам’ятці слід вважати великий дерев’яний колодязь-відстійник соляної ропи, причому – виняткової збереженості і який знаходився в одній з таких споруд і був споруджений

---

⁵ Разом з тим, відсутність опалюючого пристрою в споруді, зовсім не заперечує її сезонного використання під житло, скажімо – в літню пору, тим більше, що на відстані кількох метрів від котлованів таких споруд (які всередині не мали ні печей, ні вогнищ) часто знаходяться передпічні ями і самі печі із залишками потужного череня та сильних слідів обпалу.

у вигляді квадратного в плані зрубу [Крушельницька, 1987; Крушельницька, Малеев, 1990, с. 124–125].

На ще одній пам'ятці – в с. Текуча (на відстані 60 км східніше Лосєвої) також виявлено низку великих прямокутних в плані будівель. Із решток завалених до середини стін можна припустити, що частина з них були глинобитні на каркасній основі з виведеним унизу кам'яним цоколем, який був споруджений з колотих уламків (рис. 2). Долівки у таких споруд часто вимощували колотим каменем, рідше – щільно припасованим між собою рінням (річковою галькою). В найбільших за розмірами спорудах (Текуча III) всередині налічувалось до 6 печей та вогнищ; частими є круглі ями, наприклад, велика прямокутна в плані споруда в урочищі “Біля Сировиці” мала в центрі виробничу піч-вогнище з щільно припасованих між собою кам'яних блоків. Долівка довкола якої була засипана битим посудом на товщину 35 см. Скупчення використаної для солеваріння кераміки виявлені також вздовж внутрішніх стін споруди [Крушельницька, Малеев, 1990, с. 124–125]. У заповненні таких споруд повністю відсутні знахідки, які б вказували на використання об'єктів розглядуваного класу під житло, а колосальна кількість битого керамічного посуду вказує, радше, на господарсько-виробниче призначення принаймні частини з цих споруд (це, однак, не виключає припущення, що в них могло бути відведене місце для сезонного або почергового проживання робітників).

В пізньобронзових культурах Карпатського басейну і Придністров'я такої величини прямокутні наземні споруди (з бічною стороною від 8 до 12 м) та з подібно влаштованим внутрішнім простором, невідомі. Віддалені паралелі знаходимо лише в архітектурі поховальних споруд культури Лепуш на Марамуреші. Мається на увазі монументальна будівля довжиною 22 м і шириною 11 м, досліджена в одному з курганів на епонімному могильнику в Лепуш, матеріали з якого, за низкою радіо вуглецевих дат, вказали на час від кінця XIV до XII ст. до нар. Хр. [Kacso, Metzner-Nebelsick, 2011, p. 253–257].

2. Клас “видовжені або аморфні в плані напівземлянкові споруди малих розмірів з піччю або вогнищем” (кухонні приміщення з передпічними ямами?): Городниця, розкоп I; розкоп VI, яма А; Текуча II, споруда 1; Текуча II, споруда 2; Бовшів I; Залішки; Підгородці; Розгірче – споруди 1 та 2 і, можливо, стовпова наземна споруда під зольником I у Магалі). Однією з основних особливостей таких споруд є наявність в центральній частині прямокутного або округлого в плані вогнища або печі з черинню. Три таких споруди, з яких одна перекривала іншу, відкрито Л. Крушельницькою на розкопках в Бовшеві біля Бурштина [Крушельницька, 1976, с. 27, рис. 7]. Розміри споруд розглядуваного класу більш-менш однакові: скажімо,

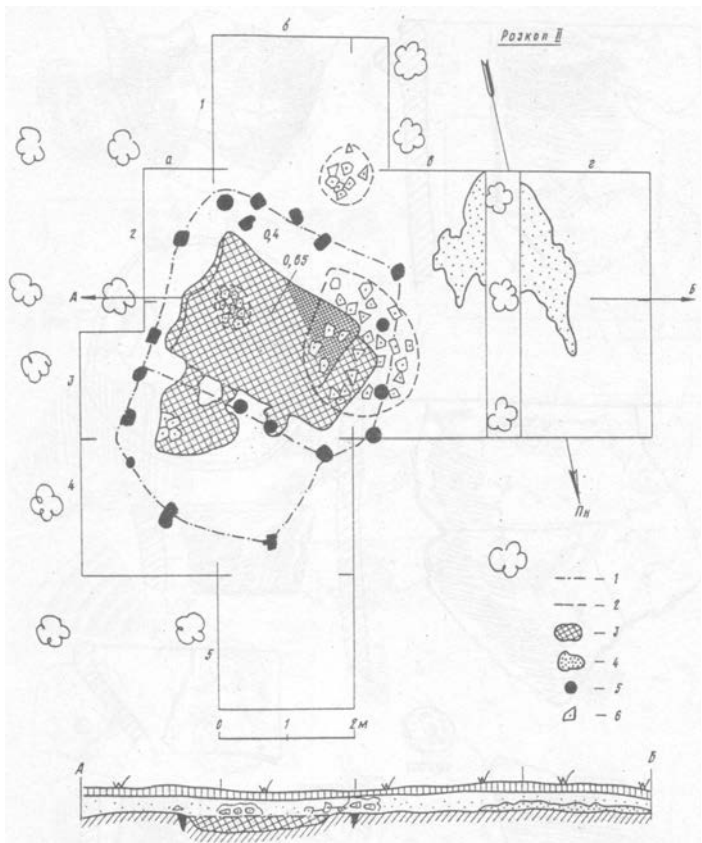

Рис. 7. Городниця, городище. План споруди на розкопі II (дослідження Л. Крушельницької)
Fig. 7. Horodnytsia, hill-fort. Plan of construction on excavation area II (excavations carried out by L. Krushel'nyts'ka)

згадані бовшівські напівземлянки сягали в довжину по 6 м, а в ширину одна – 3,5, а друга – 4,0–5,2 м. Подібні параметри мала і споруда 2 на пам'ятці Текуча II, в заповненні якої було знайдено 4,5 тис. уламків посуду. Її довжина становила 6,85 м, а ширина 3,1 м, в той час як розміри вогнищевої ями, що знаходилась в ній посередині, були 2,5×3,0 м [Крушельницька, 1993, с. 75, рис. 36]. Натомість, споруда 1 з Текучої II була вужчою – 2,8 м при довжині 5,0 м. Найменшою виявилась споруда з розкопу I в Городниці: 3,8×1,25 м з низкою дерев'яних стовпів по периметру [Крушельницька, 1993, с. 74, рис. 75; с. 99, рис. 51а, с. 100]. Цікавою виявилась ще одна напівземлянкова споруда: яма А з Городниці з розкопу УІ. Яма мала видовжену в плані форму розміром 2,9×1,8 м зі сходинок з східної сторони і заглиблювалась до 1,2 м. Стінки ями були дуже обпалені, а на дні в її північно-західній частині розчищено розвал черіня (51 великий шматок) [Крушельницька, 1993, с. 110, рис. 59, с. 112–113].

Цікавий різновид розглядуваних споруд виявлений автором в Сколівських Бескидах на пізньоголіградському городищі в Розгірчі, на якому споруда 1 розміром 3,8×2,6 м мала в північно-західному куті черінь печі діаметром близько 1,0 м з лінзою згарища на ньому [Бандрівський, 2002, с. 508, рис. 2]. Схожою до неї була і підквадратна в плані споруда 2 розміром 3,3×3,3 м, яка по периметру була обнесена стінами на дерев'яному каркасі, які в нижній частині – на рівні тогочасної денної поверхні – були укріплені цоколем з лупаного пісковіку. При цьому розвал черіня печі або вогнища з вимощеними в його основі плитками знаходився посередині споруди [Бандрівський, 2002, с. 510–511, рис. 4].

Визначення функціонального призначення цих споруд залишається відкритим, хоча асортимент керамічного посуду, уламки якого в них виявлено, свідчать радше про житлово-господарський характер їхнього використання, скажімо, в якості – винесених за межі основних великих споруд – кухонних приміщень з передпічними ямами.

3. Клас “наземні і легко заглиблені великі споруди видовженої або аморфної в плані форми з відносно рівною долівкою з опалювальними пристроями”. Виділено два види: вид 1 – “з опалювальним стаціонарним пристроєм в західному секторі споруди” (Лисичники-б; Кривче-б); вид 2 – “з опалювальними пристроями в інших секторах споруди” (Кривче-а).

Легко заглиблену у ґрунт долівку дослідив Ю. Малеев у споруді в Лисичниках поблизу Заліщик, яка віднесена до виду 2 розглядуваного класу. Споруда мала грушоподібну в плані форму розміром 7,6×5,0 м, південний кут якої, як і в споруді з Чортівця, мав в плані підпрямокутну форму. Особливо цікавою є піч з передпічною ямою, яка за своєю формою дуже нагадує клас “видовжених в плані напівземлянкових споруд малих розмірів з піччю або вогнищем” (див. вище).

4. Клас “напівземлянкові споруди аморфної в плані форми з опалювальними пристроями і складно профільованою долівкою” (Магала, споруда 1; Городниця, розкоп VI, споруда № 4). На сьогоднішній день опубліковано плани лише двох споруд виділеного класу. Перша з них з Магали мала розміри 6×9 м із заглибленими на 0,4–0,5 м у ґрунт стінами [Смирнова, 1969, с. 22, рис. 9]⁶. Вздовж довгих стін були залишені плоскі земляні виступи, які підносились над долівкою і які могли служити основою для влаштування дерев'яних лежанок. В центрі споруди і по краях були влаштовані чотири вогнища на глинобитному каркасі із залишками вугілля та попелу (рис. 4). Ще одну споруду схожого типу розміром близько 5,0×5,2 м виявила Л. Крушельницька в розкопі VI в Городниці. Особливістю планування споруди № 4, яка мала розміри близько 5,0×5,2 м, є те, що дві стіни в її південно-східній частині стояли майже під прямим кутом [Крушельницька, 1993, с. 110, рис. 59]. Подібне конструктивне рішення мала, наприклад, південно-східна частина споруди в Кривче-б з розкопок Ю. Малеева (рис. 6). При чому, в ній вогнище так само, як і в розглядуваній споруді №5 Городниці, знаходилось у західному секторі будівлі [Кашуба, 2012, с. 443, рис. 4, 2]. Де в

⁶ Зараховувати споруду № 1 з Магали до категорії землянок, як це зробила першовідкривач [Смирнова, 1969, с. 22] та її учениця [Кашуба, 2012, с. 444, рис. 5,2], не можемо через те, що долівка у ній була заглиблена всього на півметра.

чому схожу під прямокутну в плані форму мали стіни в південній частині виявленої автором споруди в Чортівцю [Крушельницька, 1993, с. 94, рис. 47].

5. Клас “напівземлянкові великі споруди аморфної в плані форми без опалювальних пристроїв” (Чортовець, ур. Гостилив; Городниця, споруда 5). Про наземний вигляд виявленої автором в Чортівцю (і дослідженої спільно з Л. Крушельницькою споруди), важко щось певне припускати хоча б з огляду на те, що від неї збереглися лише сліди густо розташованих невеликих стовпців, в межах яких був сильно насичений культурний шар і утрамбована долівка довжиною 10,8 і шириною близько 3 м [Крушельницька, 1993, с. 94, рис. 47]. Дещо складнішу за будовою споруду № 5 виявила Л. Крушельницька в Городниці на розкопі VI. В плані котлован цієї будівлі мав підпрямокутну в плані форму розміром 5,2×5,6 м з продовгуватою ямою в північно-східному куті і кількома ярусами-уступами опускався донизу [Крушельницька, 1993, с. 109].

6. Клас “землянкові споруди значних розмірів зі складно профільованим долівкою і без опалювальних стаціонарних пристроїв” (землянка № 2 з горизонту Магала III). З розкопок Г. Смирнової в Магалі знаємо підчотирикутну в плані землянку № 2 розміром близько 8×6 м [Смирнова, 1976, с. 19, рис. 5]. Однією з підстав для виокремлення споруд даного вигляду в окремий клас послужили дві найголовніші їх ознаки: 1 – майже вертикальні стінки котловану, що опускались до глибини 3,0 м, і які на різній висоті мали “врізки”, “вруби” та підтісування материкових стінок, можливо, для закріплення в них кінців додаткових перекриттів або несучих дерев’яних конструкцій; 2 – відсутність в таких землянках рівної долівки як такої: її заміняє система ям відділених між собою материковими перемичками. З огляду на стратиграфічний переріз однієї з краще досліджених таких споруд – вже згаданій землянці № 2 з горизонту Магала III, можемо припустити, що зверху такі ями перекривались дерев’яним настилом (в нашому випадку – згорів) або ж місцями глинобитною основою. Все вказує на щільне використання всього простору, причому, як об’єму над штучно створеною “долівкою”, так і самих бічних стін, в які могли запускати кінці якихось дерев’яних стелажів або інших конструкцій з органічного матеріалу. Розглядуваний клас глибоко вкопаних споруд міг використовуватися для зберігання припасів, тому опалювальні пристрої (печі, вогнища та ін.) в таких спорудах були зайві.

7. Клас “споруди малих розмірів круглої, округлої або аморфної в плані форми без слідів опалювальних пристроїв”. Виділено два види: вид 1 – “споруди, нижня (опущена в землю) частина яких складно профільована” (ями-погреби?) (Городниця, розкоп VI, споруда 3); вид 2 – “споруди, нижня (опущена в землю) частина яких круглої в плані форми” (ями-зерносховища?) (ями № 40 і № 41 з Магали). Так, споруда 3 з Городниці півкруглої в плані форми розміром 4,0×2,3 м, заглиблюючись, звужувалась кількома уступами і мала на дні дві ями (0,95 і 1,5 м глибиною), які були відмежовані одна від одної материковою перемичкою [Крушельницька, 1993, с. 103–104, рис. 54].

8. Клас “напівземлянкові споруди з глинобитним “стовпом” в одній із ям”. На сьогоднішній день відомо два об’єкти розглядуваного класу (Городниця, розкоп III, ділянка 1; Гірське, споруда на розкопі III). Такі споруди – це дві розташовані поруч ями (в одній з яких, власне, і знаходився “стовп”), які були перекриті спільним дахом та бічними стінами, від яких залишилися розвали лупаного каміння. Так, в Городниці під розвалом такої кам’яної кладки в ямі діаметром 1,4 м та глибиною 1,2 м (від рівня залягання кладки) виявлено яму 2, вздовж південної стіни якої “...зверху до низу, залягала глиняна обмазка, що в перерізі нагадувала глиняний стовп, діаметром 60 см” [Крушельницька, 1993, с. 107–108, рис. 55-а]. Схожий об’єкт виявлено в споруді на городищі в Гірському (Іспас Горішній). Тут, в ямі підовальної в плані форми розміром 2,35×1,6 м, яка поглиблювалась сходинками аж до дна (яке виступило на глибині 0,9 м і теж мало вигляд підовальної ями), виявлено посередині пляму “...що немов стовп заходила у найглибшу її частину (рис. 9). Цей стовп заповнений зверху обмазкою, а

нижче – перепаленою землею. Під ним, на дні ями, виявлено частину гальштатської миски” [Крушельницька, 1993, с. 120–121, рис. 67, фото 35]⁷.

Подібні глиняні стовпи добре відомі на пам’ятках перед- і ранньоскіфського часу Лісостепової України. Вперше їх виділив В. Хвойка на Пастирському і Мотронинському городищах, пишучи про “...глиняні стовпи вершина яких була старанно заглажена і трохи вдавлена по середині; на ній знаходяться 7 концентричних кіл у вигляді неглибоких рівчаків. Очевидно, це були жертovníки, які неодноразово зазнавали дії вогню” [Хвойка, 2008, с. 59, 131 № 10]. В типології жертovníків початку доби раннього заліза, запропонованій В. Андрієнком, відкриті в згаданих голіградських спорудах “глиняні стовпи” можна віднести до типу II, який являє собою “...циліндричні підвищення з чашоподібним заглибленням зверху або рівною побіленою поверхнею”. Такі об’єкти – це стовп обпаленої глини або шарів глини висотою і діаметром 1,0–1,25–1,5 м, хоча на Більському городищі низка таких стовпоподібних жертovníків, які виготовлені з глини і випалювались на земляній основі, була меншого розміру, сягаючи в діаметрі і висоту 0,4–0,5 м [Шрамко, 1987, с. 127–128], що вповні відповідає розмірам “глиняних стовпів” у голіградських ямах-спорудах розглядуваного класу.

В контексті розглядуваної проблеми, а саме: наявності таких “глиняних стовпів” в спорудах Городниці і Гірському, цікавою є ще одна паралель – існування поруч з ними спеціальних ям. Б. Шрамко писав у зв’язку з цим, що “...з (таким циліндричним глиняним жертovníком – М.Б.) пов’язані і ями, які відкриті на території святилища і за його межами. Вони якимось чином використовувались у культових обрядах і містять матеріал одночасовий культурному шару жертovníків” [Шрамко, 1987, с. 128]. Із територіально найближчих, хоча і дещо пізніших (за голіградські) стовпоподібних жертovníків, назвемо схожу за призначенням знахідку з жертovníка №1 в Непоротовому. Вона дійшла до нашого часу у вигляді невеликого фрагменту. Про неї, Л. Крушельницька пише, що вона (ця знахідка) “...відтворює мископодібне завершення круглого стовпчика (30 см в діаметрі), хвилястий конічний край якого обведений віночком вглиблено, від якого опускаються вниз гей би канелюри” [Крушельницька, 1998, с. 146–147, рис. 90].

З огляду на те, що найбільш ранні залишки глиняних циліндричних стовпів на території Українського Лісостепу відкриті на пам’ятках голіградської культури (споруди з Городниці і Гірського), можемо припустити певну участь носіїв голіградської культури у привнесенні ритуальної традиції спорудження “глиняних стовпів” на Придніпров’я, де ця традиція “закорінилася” у чорноліському суспільстві і проіснувала до початку ранньоскіфського часу. Це підтверджує раніше висловлене Г. Смірною припущення про ймовірну міграцію якоїсь частини голіградських общин наприкінці епохи бронзи в напрямку Середнього Придніпров’я [Smirnova, 1993, p. 96–98, abb. 5].

9. Клас “монументальні наземні споруди “п”-подібної в плані форми” (інша назва – мегароноподібні) (споруда з горизонту Магала IV). В конструкцію цих споруд мусіли входити потужні несучі стовпи, які становили собою основу-каркас для глинобитних стін або зрубів. Основною ознакою будівель розглядуваного класу є їх більш-менш геометрично правильна (щодо пропорцій та симетрії) “п”-подібна в плані форма. Для ранішого часу (голіградська культура) план таких споруд ще значно відхиляється від правильних геометричних форм (рис. 5), однак у постголіградський час такі будівлі продовжують існувати (при таких самих, приблизно, розмірах) вже у середовищі носіїв черепинсько-лагодівської групи (споруди № XI і № XIV на епонімному Черепині [див.: Крушельницька, 1976, с. 116–117, рис. 48]).

На думку Г. Смірної, споруди такого типу були господарськими приміщеннями. Однак, за спостереженням Л. Крушельницької, яка розкопала в Черепині біля Львова дві вищезгадані (схожі за розміром, плануванням та конструктивними особливостями) споруди, такі великі будівлі “...вказують на відмінну, мабуть, виняткову роль, яку вони відігравали на поселенні...”

⁷ Причому, цей “стовп” займав південну половину найглибшої ями, тобто, знаходився у схожих умовах до вищезгаданого “стовпа” з Городниці. А той факт, що земля під “стовпом” з Городниці виявилась перепаленою, може свідчити лише про те, що його споруджували і випалювали безпосередньо на місці.

Припускаємо, що наземні будівлі (подібного в плані “п”- подібного вигляду. – М. Б.) мали культове призначення” [Крушельницька, 1976, с. 116–117, рис. 48]⁸.

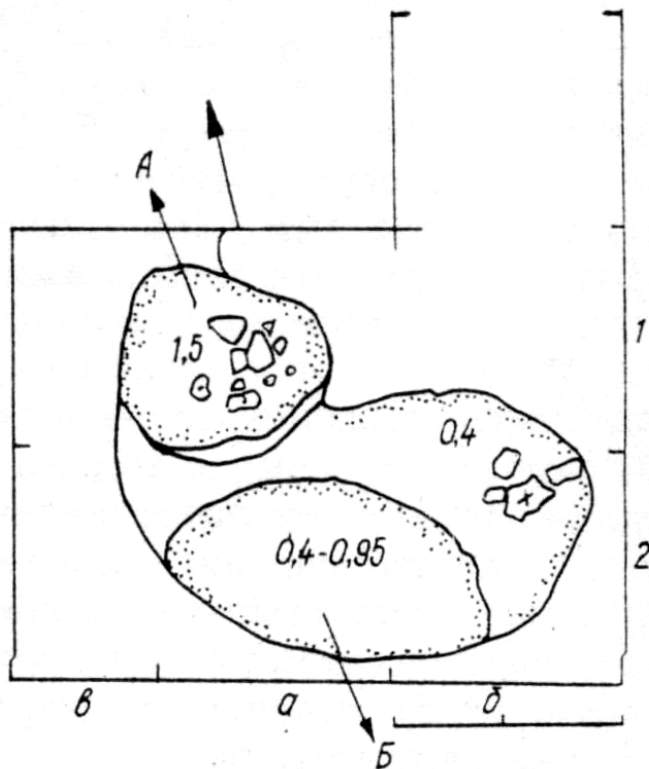

Рис. 8. Городниця, городище. План споруди № 3 на розкопі V (дослідження Л. Крушельницької)
Fig. 8. Horodnytsia, hill-fort. Plan of construction № 3 on excavation area V (excavations carried out by L. Krushel'nyts'ka)

при потребі, міг бути реалізований і для зведення більш престижних споруд для голіградської знаті; 3 – контроль над північно-карпатськими перевалами і, можливо, (якийсь час) над західним відгалуженням одного з найважливіших в Центральній і Східній Європі – Бурштиновим шляхом, який, прямуючи з Балтики до Причорномор'я переходив із Західного Надбужжя на Подільську височину і вже звідти – по великому європейському вододілі – опускався до південнобузьких степів: ареалу пізньосабатинівської і білозірської культур⁹; 4 –

Крім виділених вище дев'яти класів споруд, існували, мабуть, й інші, поява і використання яких була пов'язана з різними соціально-майновими чи іншими станами в тогочасному голіградському суспільстві. Окремо стоїть питання щодо існування у носіїв голіградської культури будинків знаті і керівників їхньої спільноти (володарів), сліди яких, через відсутність планомірних розкопок, на даний час ще не віднайдені. Але непрямим доказом існування таких споруд для згаданої привілейованої верхівки тогочасного голіградського суспільства служать наступні спостереження: 1 – наявність розгалуженої і добре продуманої (за наперед розробленим планом?) сітки городищ, спорудження і оборона яких мусіла відбуватися з одного центру. Без координації таких дій і централізованої оборони їх існування було б неможливе; 2 – достатньо значний рівень архітектури і будівельної техніки у носіїв голіградської культури (свідченням чого є низка монументальних, прямокутних в плані, споруд довжиною до 12 м в Теучій), який,

⁸ Свого часу В. Массон виділяв в окрему категорію “...остатки сооружения, несущего особые функции, объединяющие интересы всей общины, проживающей в данном поселке... нечто вроде мест общих собраний или святилища... общий центр, символизирующий сплочение его обитателей в единый организм” [Массон, 1976, с. 137]. Таким чином, “п”-подібну в плані споруду з горизонту Магала IV, як і схожі до неї будівлі № XI і № XIV в Черепині, могли, як це припускає Л. Крушельницька, використовуватись для общинно-ритуальних дійств.

⁹ Припускаємо, що власне ця місія – взяти під контроль найближчий до голіградської культури відрізок Бурштинового шляху, а відтак бути розпорядником пропуску товарів та всього іншого цієї частиною шляху, і послужило цілком просування голіградців вгору Збручем з виходом на горішне Погориння і Остріжчину, де вони, змішавшись з місцевим пізньокомарівським населенням (волинська група – за І. Сवेशніковим, 1990), залишили передмогилянську групу пам'яток. До цього часу вважалось, що існував “...хронологічний стик обох культур і про можливість переростання волинської групи (комарівської культури – М. Б.) в культуру могилянського типу, виникнення якої слід, очевидно, віднести до VIII–VII ст. до н.е.” [Крушельницька, 1976, с. 80; Сवेशніков, 1990, с. 86]. Вже звідси, з верхів'їв Збруча, прилеглого Погориння і Остріжчини окремі колективи носіїв голіградської культури просувались у східному і південно-східному напрямку, досягаючи ареалів білогрудівської і білозірської культур та, навіть, взявши участь в утворенні найраніших чорноліських комплексів, про що свого часу писала Г. Смірнова (1987).

значна концентрація на території поширення пам'яток голіградської культури особливої категорії бронзових виробів – казанів, чаш, сітул і амфороподібних посудин, які в той час могли вважатися винятково цінними і престижними, а разом з тим значна кількість предметів озброєння (мечів, бойових сокир, списів, дротиків та ін.) також може свідчити про відособлення чи, радше, виокремлення з голіградської спільноти певної соціально стратифікованої групи осіб та підрозділів для її охорони і забезпечення, яка могла дозволити собі ці нерідко дорогі і вишукані речі. Існування цієї відокремленої спільноти, яка, як можна припускати, була носієм централізованої форми управління, передбачало в обов'язковому порядку спорудження відповідних їй статусові не споруд, але й місць їх постійного проживання (т.зв. двір або центральна садиба на найвищій частині поселення з низкою споруд допоміжного призначення)¹⁰, або ж їх тимчасового перебування (городище). Якщо буде остаточно доведена величезна продуктивність текущих солевиварних центрів, яка давала змогу експортувати цей дорогоцінний продукт далеко за межі голіградської території (а колосальні об'єми розбитого при солевиварюванні керамічного посуду нібито опосередковано можуть вказувати на масштабність продукування солі для цих міжкультурних торговообмінних трансакцій), то в такому разі постає питання правомірності порівняння збагачення місцевих голіградських володарів з володарями в історичному Гальштаті, яка збагатилася власне на торгівлі сіллю (про рівень заможності, якого сягнула місцева еліта історичного Гальштату свідчать, як відомо, тамтешні могильники, які включають значну кількість особливо багатих захоронень).

**Таксономія голіградської культури:
територіальне поширення її пам'яток у ранньому і пізньому періодах розвитку,
проблеми походження та виділення локально-хронологічних груп**

Питання виокремлення в голіградській культурі певної територіально сконцентрованої групи найбільш ранніх її комплексів є одним з найважливіших у дослідженні, оскільки локалізує в просторі ту уявну “точку відліку”, від якої в наступні століття культура розсунула свої межі в різні напрямки. Картографування відомих на сьогодні найбільш ранніх пам'яток голіградської культури привело до висновку, що вони виразно згруповані на досить невеликій за площею території Покуття і прилеглих до нього: з півночі – Придністровського Поділля, а зі сходу – порубіжних земель Буковини. І це, власне, є ядро голіградської культури у ранньому періоді її розвитку – в другій половині BrD–NaA1. Зважаючи на територіальну відокремленість і часткову асинхронність пам'яток голіградської культури в східній і західній частинах розселення її носіїв, а також той факт, що ці пам'ятки в залежності від часу виразно концентруються в окремих ландшафтно-природничих нішах (наприклад, західніше річок Лімниці і Свічі на Передкарпатті ми не знаємо голіградських пам'яток давніших за період NaA) та мають виразні локальні особливості, розподіляємо їх на чотири територіально-хронологічні групи.

Припрутська група голіградської культури. Перша і найдавніша з них (по-суті, “протоголіградське ядро”) названа верхньопрутською групою, локалізується, як вже була мова вище, в Покутті, на прилеглих до нього землях Буковини і в Покутсько-Буковинських Карпатах, на підходах до одного з найважливіших в пізньому бронзовому віці Яблоницького перевалу. Саме на території верхньопрутської групи голіградської культури сконцентровані такі ранні пам'ятки, як Лоева, Текуча, Городниця (нижній горизонт), Магала, Космач, скарби з Прилипча, Хотимира, Грушки, Коровії та ін., датування яких не виходить за межі другої половини BrD – NaA1. В матеріальній культурі тутешніх пам'яток вказаного часу найбільш відчутними були впливи з боку культур Північно-Західної Трансільванії (Лепуш I) та Північно-Східної Угорщини (пізні пам'ятки культури Беркес) та Нижнього Подунав'я, натомість майже не відчутними були впливи з боку таких територіально віддалених культур Східної Словаччини як Гава і Кіятице. Такий самий приблизно напрямок зв'язків зберігався і в наступний період

¹⁰ Мається на увазі приміщення для охорони, обслуги, можливо, служителів культу тощо.

НаВ1, коли на Покуття та прилеглі до нього райони Придністровського Поділля й Опілля збільшився вплив високоякісних бронзових виробів (зокрема, бляшаного посуду – казанів, чаш, доручних чаш-канфарів та сітул) із металообробних майстерень сусіднього верхньотиського регіону. Пожвавлення в пізньобронзовий період торгово-вмінних трансакцій, які здійснювалися тоді головню через Яблуницький і Верецький перевали, було зумовлено, як це припустила наприкінці 1980-х рр. Л. Крушельницька, добре налагодженим на Покутському Підгір'ї виробництвом солі, причому – в колосальних масштабах, яке здійснювала ціла мережа тутешніх солевиробничих центрів на зразок Лоевої, Текучої і Космача.

Сопітська група голіградської культури. В наступний період – з початком НаА2 спостерігаємо активне просування носіїв голіградської культури в двох напрямках. Перший з цих напрямків – північно-західний, тобто вгору Дністром із щільним “залюдненням” майже незаселених до того Сколівських Бескидів, причому переважна більшість голіградських пам'яток цього часу виразно “тяжіє” до шляхів, які вели до Верецького і Ужоцького перевалів (Сопіт, Підгородці, Розгірче, Комарники, Турка, Самбір, та ін.); голіградські старожитності цього дуже специфічного за місцевим ландшафтом гірського і передгірського району виокремлені в пам'ятки сопітської групи (від епонімного могильника в Сопоті на Сколівщині, дослідженого Л. Крушельницькою 1973 р.). В матеріальній культурі голіградського населення сопітської групи простежуються сильні впливи сусідніх з нею (з-за Карпат) таких пізньобронзових культур, як Гава, Кіятице, а на пізньому етапі – з ареалу пам'яток типу Фюзешабоні-Мезочат.

Базіївська група голіградської культури. Інша група населення голіградської культури з початком періоду НаА1, просуваючись вгору Дністром (західніше річок Гнилої і Золотої Лип), заселила усе його верхів'я включно з Опіллям і прилеглими районами Розточчя вийшовши, таким чином, на плоскогір'я великого європейського вододілу на широті Крехова і Жовкви, взявши тим самим під контроль важливі тутешні сухопутні і річкові комунікації. Свідченням цього просування є поселення голіградської культури в Бовшеві, Залісках, городище в Базіївці на околиці Жидачева та ін.). Про напроцуд високий розвиток тутешньої голіградської культури в періоді НаА2–НаВ1 свідчить концентрація саме в цьому районі таких багатих комплексів як Неділиський та Базіївський скарби, ритуальний “скарб” з Руди, ціла низка менших скарбів та поодиноких знахідок (Баличі/Заріччя, Межиріччя, Крехів, Жовква), а також бронзових мечів пізніх варіантів (Піддністрияни, Томашівці, Цвітова). В матеріальній культурі голіградського населення розглядуваного регіону, наприклад, в кераміці, впливи закарпатських культур майже не відчутні, зате фіксуються впливи з лужицького середовища, а ширше – з ареалу центральноєвропейських культур урнових полів поховань і найбільше – з територіально суміжної тарнобжегської групи, про вплив якої на суміжні голіградські пам'ятки писала свого часу Л. Крушельницька (1976; 1985). Зважаючи на відокремленість голіградських пам'яток розглядуваного регіону від сусідніх, своєрідність тутешніх шляхів сполучень та відмінних умов для проживання, виділяємо їх в пам'ятки базіївської групи (від епонімного городища і багатого скарбу періоду НаВ1 в Базіївці на північній околиці м. Жидачева).

Збруцько-Серетська група голіградської культури. Якщо на початках раннього періоду розвитку оліградської культури (друга половина BrD–поч. НаА1) її носії не проявляли активності в північному напрямку – до районів Тернопільського плато, зокрема в межиріччя Збруча і Серету, то вже близько рубежу НаА1–НаА2 етнокультурна ситуація змінилася. Представники голіградських спільнот в цей час вийшли за межі Придністровського Поділля і, оминувши зі сходу степ Панталіха, просунулися в північному напрямку (до околиць сучасних Чорткова і Теробовлі) скоротивши цим (принаймні вдвічі) відстань, яка відділяла голіградців від ареалу розселення носіїв висоцької культури. З часу першопочаткового освоєння голіградськими общинами межиріччя середніх течій Збруча і Серету походить вістря на спис та бронзовий меч з язичкоподібним руків'ям з Карабчисва, бронзовий меч ліптавського типу з Угруня під Чортковом, ніж з Лисівцець та ін. Про присутність вихідців із голіградського середовища у сусідстві з носіями ранньої висоцької культури або ж безпосередньо серед

останніх, можуть свідчити поодинокі кремаційні захоронення на висоцьких могильниках здійснені у голіградських урнах (типу псевдопротовілланова), наприклад, пох. № 143 на могильнику висоцької культури в Петрикові [Бандрівський, 2002, с. 109, рис. 36,1]. Про певну участь голіградського населення у розвитку висоцького суспільства можуть свідчити і притаманні для ранніх Голіград керамічні здебільшого банкоподібні нелісковані посудини з “розчосами” на поверхні (які представлені на могильнику в Петрикові до 7–10%) та чорноліскована кераміка з канелюрами та наліпами, яка зустрічається майже на всіх ранніх висоцьких некрополях. “Голіградських” поховань на висоцьких некрополях насправді могло бути значно більше, просто на даний час ще не вироблено надійних критеріїв, які б дозволили відділяти голіградські кремації від висоцьких тілоспалень.

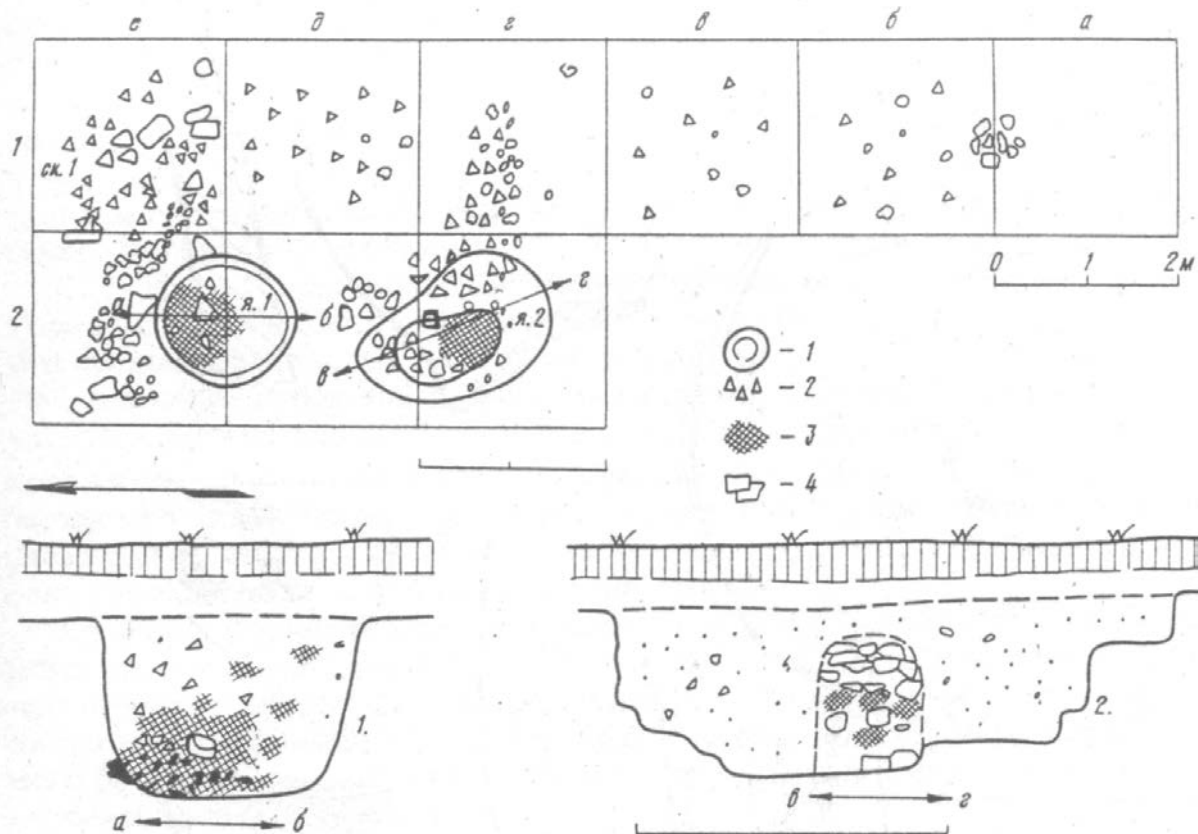

Рис. 9. Гірське, городище. План розкопу II зі спорудами
 Fig. 9. Girs'ke, hill-fort. Plan of excavation area II with constructions

В наступному періоді – НаВ1 – на розглядуваній частині Західного Поділля в безпосередньому сусідстві з південно-східною межею розселення носіїв висоцької культури, голіградських пам’яток більше, а їх поселення цього часу утворюють своєрідні “гнізда”. Не до кінця з’ясованим залишається питання як далеко в північному та північно-східному напрямках просунулися голіградські спільноти. З огляду на те, що уламки типово голіградських посудин, в т.ч. чорноліскованих, з канельованим та пластичним декором, віднайдені в низці місцевостей Верхнього Погориння (Куличівка біля Кременця з розкопок В. Савича; наші розкопки поч. 1990-х рр. в Білогірському районі Хмельницької області), а також чимало тутешніх випадкових знахідок, як от: фрагменти бронзових ножів, серпа та руків’я бронзового меча з різних місцевостей біля Шепетівки, бронзове вістря дротика з-під Острога та ін. свідчать принаймні про перманентне проникання в ці райони вихідців із голіградського середовища. З огляду на те, що вище витоків Збруча, Південного Бугу у верхів’ях Горині, найчастіше – в

низинному районі неподалік Кременецьких гір, на середньовічних географічних картах позначали велике озеро – Amadoca Lago¹¹, можна припустити, що власне райони цього озера (чи заболоченої місцини?) і були кінцевою точкою просунення в північно-східному напрямку голіградських спільнот. Метою просунення останніх аж так далеко на північний-схід могло бути: 1 – намагання взяти під контроль східне відгалуження т. зв. Бурштинового Шляху, яке проходило вздовж Подільської височини саме через верхів'я Горині і тим самим забезпечити себе (голіградську спільноту) від нападу з північного-сходу; 2 – намагання інтенсифікувати торговельно-обмінні операції із тутешніми і більш віддаленими спільнотами, сплаваючи товари Збручем вниз, оскільки ця ріка, як і Смотрич та ін. притоки Середнього Дністра, включно до середньовіччя були судноплавними; 3 – ритуальний аспект проблеми просунення голіградців в напрямку Amadoca Lago, а саме: сакралізація цього озера, з якого (як свідчать картографічні матеріали XVI ст.) брали початок численні в т.ч. великі ріки – Збруч, Случ, Південний Буг (у верхів'ях останнього, як повідомляють римські джерела “паслися священні білі коні”). В наступному періоді – НаВЗ саме на базі пам'яток лошнівської групи голіградської культури, яка з одного боку – увібрала в себе (в кераміці, в металевій індустрії та поховальному обряді) цілу низку характерних висоцьких елементів, а з іншого – постійно перебувала під “пресингом” культур і груп Верхнього і Середнього Придністров'я, утворилися пам'ятки типу поселення у Старому Збаражі [Бандрівський, 1994, с. 55–63, рис. 17–25], які відносяться вже до постголіградського часу.

Проблеми хронології та періодизації голіградської культури

Досліджені на сьогоднішній день пам'ятки голіградської культури дають підстави виділити в її розвитку два періоди: ранній, який тривав від другої половини BrD до кінця НаА1 і пізній, що укладається в рамках періодів НаА2–початок НаВЗ.

Ранній період розвитку голіградської культури синхронізуємо з другою половиною фази 1 могильника в Гордіївці на Південному Бузі за періодизацією К. Метцнер-Небелсік (Metzner-Nebelsick, 2005) або з тими ж гордіївськими курганами, виділеними С. Березанською та В. Клочко в другу хронологічну групу [за: Березанська, Клочко, 2011]; з раннім і початком старшого ступеня культур урнових полів Центральної Європи (Br. III за О. Монтеліусом); з ранньою фазою культури Гава у Східній Словаччині (Владар, Фурманек, Велічек); з пізньою сабатинівською і ранньою білозірською культурами; мікенськими пам'ятками періоду SH IIIВ–С.

У свою чергу в межах раннього періоду розвитку голіградської культури виокремлюємо дві фази розвитку. Найбільш ранню з них – фазу “а” відносимо до другої половини періоду BrD. Підставою для її виокремлення послужила низка “закритих” комплексів в т.ч. з горизонту Магала, де в одному об'єкті Г. Смірною виявлено три горщики разом, з яких один банкоподібної форми з гладким пружком і псевдопроколами під вінцями, тоді як дві інших

---

¹¹ Це велике болото (або ж озеро – Amadoca palus) показано, наприклад, на карті Європи Каспера Вопеля (1566 рік), а також на карті “A Grammar of Ancient Geography. Chap. XXIV: Sarmatia, Scythia, et Serica” (XVI ст.) та ін. у верхів'ях р. Гориня (район притоки Поляхівка) та, можливо, південніше сьогоденного Ізяслава. Якщо вповні покладатися на ці географічні карти, то розміри озера сягали близько 130×70 км. Те, що велике озеро в цьому місці не вимисел середньовічних картографів, а факт, який слід враховувати при археологічних ретроспекціях, свідчать дані геоморфології згідно з якими саме у верхньому Погоринні в районі Кременецьких гір співіснують дві сусідні рівнини, поверхні яких знаходяться на різних гіпсометричних рівнях: край Малого Полісся із середніми висотами більше 200 м н.р.м. і згадана вище Подільська височина, висота якої 300–350 м. При цьому край Подільської височини круто обривається до півночі, до рівнини Малого Полісся, утворюючи уступ (берегова лінія Amadoca Lago?). Різниця абсолютних висот цих територій складає близько 150–200 м. Різниця у висотах між Кременецькими Горами і згаданою частиною Малого Полісся сприяла тому, що в післяльодовиковий період тутешні низини затоплювались талими водами льодовика, який залишив тут товщі пісковикових відкладів. Особливо цікавим (зокрема в плані пошуків причин міграції в цей район) є те, що хоча розглядувана частина Малого Полісся є найпівнічнішою територією Тернопільської області, однак тут середньорічна температура на 10 градусів тепліша, ніж в тому таки Тернополі, а безморозний період є на 8 днів довшим (це тому, що в низинних районах температура є дещо вищою). Власне саме ця середньорічна різниця в кліматі – до 10 градусів, яка більше нагадувала кліматичні умови звичного для голіградців Придністровського Поділля могла (окрім різних інших чинників) впливати на просунення їх в північному напрямку – до східної частини Малого Полісся.

посудини – миска з пелюсткоподібним краєм і нижня частина корчаги – мають на собі сліди “розчосів” [Смирнова, 1969, с. 21, рис. 7, II, 1, 4, 7]¹². Схожу стратиграфічну ситуацію простежила Л. Крушельницька на поселенні Стецівка II (див. вище) та в Городниці, де на долівці і під стіною споруди № 3 на розкопі VI були розчищені численні фрагменти ранньоголіградського посуду, між якими були уламки посуду, характерні для блоку культур Сабатинівка-Кослоджені-Ноа [Крушельницька, 1993, рис. 54, 1–3,5; Бандрицький, 2012, с. 477]. Зрештою, подібні за характером об’єкти спостерігав і Е. Балагурі на поселенні в Острівці, де в житлах, які дослідник відносив до культури Ноа, часто знаходилась “... *“фракійська” кераміка: з канелюрами і пелюсткоподібними вінцями*” [Балагурі, 1968, с. 144]. Тому цей факт – присутність у ранньоголіградських комплексах матеріалів раніших місцевих культур (Буківна – урнові захоронення в кургані III (пох. 1, 2, 3) та кургані IV (пох. № 7), які були досліджені І. Бриком 1931 р.; курган II з Городища з розкопок В. Кобільника), пізньостанівської (Лоева, V-ий шар) та культури Ноа (Городниця, споруда №3 на розкопі VI; Магала), ми виокремили присутність таких архаїчних елементів як хроноіндикатор найбільш ранньої, для голіградської культури, фази “а”. Причому, за верхню дату фази “а” – близько 1200 рр. до нар. Хр., взято час зникнення частини вищеназваних культур, а саме: Ноа і Кослоджені (а, можливо, і сабатинівської), які вже до початку XII ст. до нар. Хр. (тобто, вже наприкінці періоду BrD, за П. Райнеке) зійшли з історичної арени, про що свідчать стратиграфічні спостереження на телі Кастанас у Македонії¹³. З огляду на те, що період BrD не був короткотривалим епізодом близько століття, як це припускав свого часу П. Райнеке, а тривав, як це згодом довів Б. Гензель, дещо довше: ще від кінця XIV і до поч. XII ст. до нар. Хр. [Hansel, 1982, p. 15; Кобаль, 1996, с. 129–130], то очевидно, що й ранньоголіградські комплекси з “ноанізованою” керамікою слід датувати не пізніше цього часу¹⁴.

В цілому, фазу “а” раннього періоду голіградської культури синхронізуємо з пізніми пам’ятками Лепуш I на Мармарошині, з культурою Беркес, з пізньою фазою культури Піліні, з раннім ступенем культур урнових полів поховань (поч. Vg. III за О. Монтеліусом), з пізніми періодами розвитку сабатинівської та Ноа культур, а також з найранішими пам’ятками культури Гава в Східній Словаччині. В той же час, голіградські пам’ятки фази “а” співставляємо з пізнім горизонтом Опайї (серія верхньотиських скарбів типу Крива) і наступним після нього горизонтом Ороньош [Кобаль, 2007].

Для речового інвентаря голіградської культури у фазі “а” притаманні бронзові бойові сокири з довгою втулкою, дископодібним обухом і з довгим прямим шипом у центрі (тип ВЗ-Доброкіна і тип Дражна за А. Вульпе, 1970), сокири з гребнеподібним обухом (тип Прилипче), бронзові шоломи (Прилипче, тип Крива?), великі круглі бронзові бляхи від шкіряних обладунків або фалари кінської упряжі (скарби з Грушки і Балич), бронзові серпи зі зміцнюючими реберцями на руків’ї, з’являються дротяні фібули типу Пасх’єра (Лисичники), в керамічних виробках переважають нелісковані посудини з “розчосами” на поверхні,

¹² Схожу ситуацію, а саме: “...присутність кераміки типу Ноа (дослідниця відмітила)... також і в заповненні ям та землянки 2 в яких переважав ранньоголіградський матеріал” [Смирнова, 1969, с. 21].

¹³ Цікаво, що на пам’ятці в Кастанас разом з керамікою і виробами “ноїчного” типу та типу Кослоджені в шарі № 13 з’являється і найраніше в Кастанас канельована кераміка [Hochstetter, 1984, P. 372]. А культурні шари № 13 і № 12 в Кастанасі відносяться, як відомо, вже до пізньоелладського періоду IIIС [Hansel, 1981, p. 210; Hochstetter, 1984, p. 101–102; Кобаль, 1996, с. 130].

¹⁴ У всякому випадку початок XII ст. до нар. Хр. (а, можливо, ще й кінець XIII ст. до нар. Хр.) як фінал періоду BrD (за П. Райнеке) сьогодні вже не може викликати сумніву. По-перше, у зв’язку з уточненням хронології правління єгипетських фараонів XVIII–XX династій [Wagten, Hankey, 1989, p. 3] змінилися в бік омолодження і традиційні абсолютні дати пізньоелладського періоду в Греції [Wagten, Hankey, 1974; 1989, p. 137–168]. По-друге, рубіж між пізньоелладськими періодами IIIВ і IIIС змістився з 1230 рр. до нар. Хр. (за А. Фурумарк) до 1180–1185 рр. до нар. Хр. [Wagten, Hankey, 1989, p. 158–167, 169]. По-третє, була уточнена стратиграфічна позиція пасх’єрських бронз в Сколья дель Тонто, і встановлено, що вони походять із будівлі 2 і супроводжувалися локальною субапеленінською керамікою, а не пізньоелладською керамікою періодів IIIА–C1 [Hollowey, 1981, p. 87–91, fig. 60]. Згадана ж субапеленінська кераміка синхронна пізньоелладському періоду IIIВ і частково IIIС [von Hase F.-W., 1987, abb. 80]. Отже, і бронзи пасх’єри не старші за цей час [Кобаль, 1996, с. 129].

з'являються перші зразки амфор типу псевдовілланова та збільшується різноманітність канельованого посуду, який, згідно з останніми дослідженнями К. Качо і К. Метцнер-Небелсік, вже існує на сусідньому Марамуреші в періоді BrD [Kacso, Metzner-Nebelcisk, 2009]. Яскравими презентантами ранньоголіградських пам'яток фази "а" є скарби з Грушки, Жабокрук, Прилипча та Коровії, кожен з яких все ще включає розширений набір речей, притаманних періодові BrD. Натомість, серед мілітарних зразків металевої індустрії голіградської культури, виділити серед них екземпляри, які б були властиві лише для фази "а" названої культури, не вдається. Основний масив таких знахідок (здебільшого бронзових мечів та їх уламків) можемо укласти лише в ранній період розвитку Голіград, який укладається в періоді BrD–HaA1. Наприклад, до таких речей відносимо: 1 – мечі із суцільнолитим руків'ям, які знаємо з кургану в Галичі, зі скарбу в Комарниках, Коропця, Волоки та Черепківців; 2 – суцільнолиті мечі із язичкоподібним руків'ям, які відомі з Товмачика і Комарник і які належать до типу Гемігкофен та мечі з Балич, Бурканова і Верхнього Придністров'я, які належать до типу Ройтлінген.

До фази "б" голіградської культури, яку співставляємо з періодом HaA1 [за Хр.Пеа, 1998] відносимо основний масив матеріалів з солевиробничих комплексів Текуча I–III, горизонт Магала III, Городницю (середній шар) та ін. Голіградські пам'ятки фази "б" співставляємо з ранніми пам'ятками групи Лепуш II; з ранніми пам'ятками культури Гава в Північно-Західній Румунії; ранньою фазою культури Кіятице; з другим горизонтом скарбів Карпатського басейну в т.ч. з горизонтом скарбів Курд; з раннім періодом білозірської культури. В матеріальній культурі голіградських пам'яток цього часу з'являються фібули типу Posamenterie (Магала), типу Пасх'ера (два екз. з Новосілки-Костюкової), бронзові ножі з плоским руків'ям – центральноевропейський тип griffplattmesser (наприклад з Коровіївського скарбу); тоді ж вперше в скарбах голіградської культури з'являються бронзові чаші з тонколистної бляхи декоровані рядами витиснутих зі середини "перлин" (Коровія). В металевій індустрії мілітарного характеру, поряд з подальшим і широким ви використанням мечів ліптавського типу, з'являються перші і все ще рідкісні, на той час, орнаментовані зразки мечів з чашоподібним навершям і кнопкоподібним гудзком в центрі (4 екз.: Залуква, Яремча, два мечі з Волоки), які виділяємо у другий тип першої групи бронзових мечів Верхнього Придністров'я.

Пізній період розвитку голіградської культури, який укладається в рамки періодів HaA2–поч. HaB3, синхронізуємо з часом існування третьої хронологічної групи курганів у Гордіївці (за періодизацією С. Березанської, В. Клочка, 2011); з другою половиною старшого і першою половиною пізнього ступеня урнових полів Центральної Європи та з основним часом розвитку Білозірської культури Українського Причорномор'я.

В свою чергу, у пізньому періоді голіградської культури виділено дві фази розвитку. Першу з них – фазу "а" співставляємо з 2 етапом функціонування курганного могильника в Гордіївці за періодизацією вже згаданій німецької колеги, який дослідниця відносить до кінця XII–XI ст. до нар. Хр. [Metzner-Nebelcisk, 2005]; з основним часом існування пам'яток групи Лепуш II, Гава і Кіятице; з третім горизонтом скарбів Карпатського басейну в т.ч. з горизонтом Дермель. Еталонними для голіградських пам'яток фази "а" вважаємо скарби з Потічка, Яргорова та Межиріччя. В цей час на голіградських пам'ятках з'являються бронзові фібули типу Ротшіц-Саніслау (найраніший з них екземпляр в скарбі з Яргорова), продовжують використовуватися бронзові мечі з чашоподібним навершям із кнопко подібним виступом в центрі.

Фазу "б" голіградської культури синхронізуємо з третьою – найпізнішою фазою могильника в Гордіївці за періодизацією К. Метцнер-Небелсік (2005); з фінальним часом існування пам'яток Липуш II, Гава та Кіятице; з четвертим горизонтом скарбів Карпатського басейну в т.ч. з горизонтом верхньотиських скарбів типу Гойдубессермень, час укриття яких укладається в рамки періоду HaB1 [за Хр. Пеа, 1998]. В матеріальній культурі Голіград у фазі "б" продовжують використовуватися бронзові фібули типу Ротшіц-Саніслау (Неділиський скарб), особливого поширення набирають бронзові тонкостінні чаші типу Єнішовіце-

Кіркендруп, які є яскравими презентантами IV горизонту скарбів Карпатського басейну (скарб з Озерян), а також невідомі за межами Верхнього Придністров'я бронзові тонкостінні чаші неділиського типу, які засвідчують існування в той час місцевих металообробних центрів (скарби з Неділиськ і Базіївки). У фазі "б" в середовище голіградської культури проникають і перші бронзові сітули (eimer), одні з яких представляють звичний для Верхньотиського регіону і Альфельду в цілому тип Гойдубессермень (скарб з Неділиськ), інші – презентують вироби майстерень східноальпійського регіону (скарб з Неділиськ, скарб з Базіївки), з'являються в тогочасних голіградських комплексах бронзові бритви (можливо – імпорти із верхньодунайських металообробних центрів, а можливо їх верхньодністровське наслідування), як наприклад у скарбі з Базіївки. Особливого поширення в голіградській культурі набувають бронзові казани, більшість з яких (8 екз.) належать до одного типу (групі В1 за Г. фон Мергартом). З огляду на те, що в комплексі з казаном із Неділиськ була знайдена одночленна фібула з листоподібною спинкою, яка орнаментована мотивом дволезної сокири типу Рошітц-Саніслау, що датується від НаА2 до НаВ1 [Bader, 1983, р. 29; 8. 31; Кобаль, 2006, с. 95], вважаємо за доцільне відносити металеві посудини з Неділиськ (як і увесь скарб) до першої половини НаВ1.

Фінал пам'яток голіградської культури припадає на поч. періоду НаВ3, який за своїм характером є перехідним до михалківської групи пам'яток. Матеріальна культура Голіград цього незначного, але – вкрай важливого (для подальшої долі носіїв голіградської культури) відрізка часу, все ще продовжує залишатись маловивченою. Можемо лише ствердити, що до фіналу розвитку Голіград слід зараховувати скарб з Руди, можливо, меч з антеноподібним навершям з Ворони, окремі типи бляшаного посуду в тому числі казани, які виявлені в Кунисівцях і які, як досі вважають, відносяться до ранньої групи В1 за Г. фон Мергартом, а звідси їх прийнято датувати періодом НаВ1. Однак, п'ятий кунисівецький казан – єдиний з тордованими ручками в цьому скарбі і який, до того ж, має широко розставлені і відокремлені одне від одного хрестоподібні кріплення належать у вищезгаданій класифікації німецького дослідника вже до хронологічно пізнішої групи В2а, що відзначав і сам вчений [von Merhart, 1952, р. 5–6]. Подальші дослідження і знахідки ніби то підтвердили цю думку [Patay, 1996, р. 29–30; Rare, 1998, р. 366; Кобаль, 2006, с. 96]. Власне, по цьому – п'ятому, найпізнішому казані, який на Верхньому Придністров'ї не міг, мабуть, з'явитись раніше періоду НаВ3 і слід датувати час укриття відомого скарбу з Кунисівець (не відкидаючи при цьому припущення, що чотири інші казани з цього комплексу цілком вірогідно могли бути, щонайменше, в попередньому періоді, скоріш за все, в другій половині НаВ1). В цілому, фінал голіградської культури синхронізуємо з початком пізньої ступені культур урнових полів Центральної Європи; з ранніми пам'ятками групи Фюзешабоні-Мезочат I; з ранніми пам'ятками Південно-Східної Паннонії (Vukovar Lijevo bara 16), які виділені у горизонт кераміки II [Metzner-Nebelcisk, 2002, р. 178, abb. 78]; з найбільш ранніми пам'ятками чорногорівської культури; фіналом найпізнішої фази 3 на білогрудівському (?) могильнику в Гордіївці за періодизацією К. Метцнер-Небелсік (2005) або ж з пізніми курганами третьої хронологічної групи цієї ж пам'ятки за періодизацією С. Березанської та В. Ключка (2011).

“Скарби” металевих виробів: традиційний погляд і новітнє бачення проблеми мотивації жертвних дарів, професійних і побутових збірок/сховищ (на прикладі пам'яток голіградської культури)

В голіградській культурі відомо досить багато бронзових предметів, які, будучи віднайдені разом (в комплексі), вже традиційно прийнято називати скарбами. Зазвичай, під останнім розуміють збір в одному місці (найчастіше, посудині) більш чи менш коштовних на той час речей, які власник або власники укривали в землі, воді, печерах чи в інших місцинах під час стихійних лих, соціальних збурень, неприятелем тощо¹⁵. Однак, в останні роки все

¹⁵ Частина дослідників виділяє різні типи т.зв. скарбів (не пропонуючи, правда, перелік основних ознак кожного з них). Виділяють, наприклад: 1 – “скарби індивідуальних цінностей”; 2 – “скарби купців”; 3 – “скарби

більше дослідників уникає в своїх працях терміну “скарб” (англ. hoard, нім. Hortfund) пробуючи підшукати йому замітники. Причиною для перегляду цього, здавалось би, давно і твердо вкоріненого в науковому сприйнятті терміну, послужила чим раз зростаюча кількість фактів про виразне домінування ритуальної складової в мотивації укриття таких “скарбів”. Іншими словами, на передній план почала проступати головна функція більшої частини тих речових комплексів, які донедавна прийнято було називати “скарбами”, а саме, як жертвних дарів, як зримий, зматеріалізований вияв офірування божеству (чи іншим духовним істотам або Потойбіччю в цілому тощо) з метою пожертви за душі померлих, випросити якісь ласки та благополуччя для держави, роду, родини, худоби, урожаю або перепросити за якісь вже вчинені дії і тому подібне. Дехто з дослідників розглядає т.зв. скарби пізньобронзового періоду не як комплекси випадкових предметів, а як *свідомо складений текст*, відтворення якого можливе на основі реконструкції знаків, з яких він складається. При цьому, кожен предмет в “скарбі” виступає в якості окремого знаку, а сам “скарб” – не як хаотично набрана збірка предметів, а як взаємопов’язана послідовність знаків, складена згідно з певними правилами синтаксису [Иванова, 2011, с. 62–63].

Доцільність перегляду звичним для усіх оперуванням терміном “скарб”, визріла вже давно. І причин на це, було кілька. По-перше, значна частина т.зв. скарбів виявилась вкинутаю або опущеною на дно річок, струмків, боліт та озер, які унеможлилювали подальше їхнє використання власником. Тобто останній – раз і назавжди добровільно позбувався цінних і, нерідко, дуже вартісних на той час, предметів¹⁶. Звідси можна припустити, що власником за цих обставин рухала не стільки утилітарна мотивація, як якийсь інший, менш “приземлений” чинник.

По-друге, в багатьох випадках, предмети у т. зв. скарбах виявились не зваленими на купу, а спеціально “розсортовані”, а в деяких з них купки речей співвідносились зі сторонами світу. Також промовистим щодо неутілітарного призначення певної частини “скарбів” виявилась числова закономірність присутніх в них речей, яка кратна восьми: “7+1” (мається на увазі сім кельтів в одній посудині) та “12” або “12+2” (дванадцять кельтів і одна урна в металевій посудині (Просіки)). Цікавим в цьому плані виявився і той факт, що всі ці предмети, найчастіше – кельти, знаходились в посудинах на шарі попелу, наявність якого аж ніяк не можна трактувати випадковістю (наприклад, в “скарбі” з Просіки (Пресикарен) біля Кіцмані в бронзовому казані знаходилась заповнена попелом урна в оточенні 12 сокир-кельтів [Льків, 2012, с. 28]. І, більше, того в одному з “скарбів” подібного типу з Руди під Рогатином усі 7 кельтів, які були у металевій чаші, знаходились не лише на шарі попелу, але й були акуратно поскладані лезами до низу, немов промені, що розходяться від центру чаші до її стінок [Ziemięcki, 1887, s. 56–57; Павлів, 2005, с. 258]. Цікавим, в цьому плані, виявився і “скарб” у бронзовому казані з Волоки на Чернівеччині, в якому теж знаходилося 7 сокир-кельтів [Войнаровський, Смірнова, 1993, с. 183–185].

металевого брухту”; 4 – “сакральні захоронення (жертвоприношення)”; “комплекси артефактів із багатих зруйнованих поховань” та ін. [Иванова, 2011, с. 63].

¹⁶ Малодосліджений на сьогодні ритуальний обряд пізньобронзового віку в Центральній Європі, згідно з яким під час цього дійства захоронювали у водній стихії (ріці, озері, болоті або біля джерела) бронзові мечі, а, можливо, і супутні з ними предмети, зафіксований у ряді місць на заході Українського Лісостепу. Наприклад, у Надсянні, де відома знахідка 1965 р. бронзового меча сосново-мазинського типу в руслі Сяну в Перемишлі, а також віднайдення К. Стемпаком 1966 р. в Ярославі на лівому березі Сяну на глибині кількох метрів (!) схожого за виглядом і часом виготовлення ще одного бронзового меча [Moskwa, 1976, s. 205, 263]. В схожих умовах був виявлений О. Воронюком 2007 р. також бронзовий меч голіградської культури в с. Синьків біля Заліщик, який знаходився на глибині 1,5 м у товщі гравію на високому лівому березі Дністра, яке в досліджуваній період було мабуть руслом ріки [Олійник, Стефанович, 2009, с. 129]. Врешті, нещодавня знахідка – ранньою весною 2011 р. біля с. Угринь неподалік Чорткова місцевий мешканець Ф. Філіпович з дна ріки Серет (нижче острова в районі броду) підняв бронзовий меч тієї ж культури [Бандрівський, Добрянський, 2011, с. 17]. Дещо раніше в схожих умовах було виявлено ще один бронзовий меч голіградської культури біля с. Черепківці на Чернівеччині, який знаходився в руслі або прибережних намівах р. Серет [Павлів, Петегірич, 2009, с. 66].

По-третє, сумнів в утилітарному призначенні частини голіградських т.зв. скарбів, які ми схильні радше називати збірками/сховищами металевих предметів, полягає ще й у тому, що у них, поряд з нечисленними цілими виробами, присутня, іноді, значна кількість зумисне розбитих, погнутих чи попсованих в якийсь інший спосіб, речей. В тому, що це не могли бути збірки лому для подальшої переплавки, доводять цілі і нерідко коштовні металеві вироби поруч з цими, як припускаємо, з “ритуально попсованими” речами, а також доволі часта присутність в голіградських “скарбах” розглядуваного типу стандартизованих злитків більш-менш уніфікованої форми і ваги, які найімовірніше слугували тогочасним еквівалентом товару (маються на увазі злитки з збірки в Коровії біля Чернівців зі спеціально відрубаними від них частинками [Пивоваров, Ільків, 2009, с. 91–92; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 61]. З цього приводу Свенд Гагзен, який спеціально розглядав причини подібної фрагментації металевих виробів у центральноевропейських збірках пізньобронзового віку, відзначав, що фрагментацію виробів, в цих випадках, слід розглядати не як утилітарну, а як “...особливо виразну ознаку безповоротної передачі дарів у власність, яка в жодному разі не мусить відповідати аспекту “гарної форми”. В той час знищення речі, тобто перетворення її на непридатну для вжитку, означало знищення виробу лише на функціональному, зримому рівні. Однак, при цьому знищенні якраз і з’являлась її символічна здатність до нового функціонування, але вже – на ментальному чи містичному рівні” [Hansen, 1994, p. 371–396].

По-четверте, частина з голіградських збірок/сховищ включає цілі або фрагментовані вироби, які ніколи не були у вжитку, а на частині з них не були ліквідовані навіть ливарні шви. В період пізньої бронзи аналогічний ритуал був поширений у більшості центрально-європейських областей, де “...було доведено багато випадків, коли жертвувались свіжовилиті предмети, з яких навіть не було знято рубчиків лиття, а також (жертвувались) браковані предмети” [Hansen, 1994, p. 371–396]. Припускають навіть, що вироби без слідів використання у т. зв. скарбах “...могли бути призначені для використання в рамках церемоній або ритуалів” [Иванова, 2011, с. 62–64]. З огляду на тісний зв’язок ливарництва і металообробки з релігійними уявленнями того часу, можна навіть припустити, що сам процес виготовлення предметів призначених спеціально для такого жертвування, відбувався в рамках особливих ритуалів, причому – відособлено від звичного, буденного бронзоливарництва.

Низка спостережень за характером підбору металевих предметів до “скарбів” (а, радше, збірок чи сховищ), виявлених в різні роки на території поширення пам’яток голіградської культури, дала підстави для попередньої їх класифікації. Так, усі знахідки розглядуваного типу, які вважаємо приналежними до голіградської культури, ділимо на два великі класи. До класу I відносимо пам’ятки, які вже давніше введену в науку під назвою “жертвні дари” і основні ознаки яких детально проаналізовані [Hansen, 1994, p. 371–396]. В даному випадку, **під жертвними дарами розуміємо** збірки/сховища металевих предметів з низкою специфічних ознак у їх підборі та розміщенні (див. нижче), які виконували роль вотивів¹⁷ Створення таких вотивів було результатом виконання окремою особою, сім’єю, общиною, родом чи представниками якихось інших тогочасних суспільних інститутів (жерців, воєначальників та ін.) певної обітниці або ж як добровільна пожертва, не зумовлена обітницею чи обов’язком.

В свою чергу, такий тип пам’ятки як жертвні дари ділимо на три види. До виду I відносимо одиночні зразки або збірки металевих виробів винятково мілітарного призначення (в основному, бронзові мечі), які за місцем віднайдення розподіляємо на два підвиди: підвид 1: у воді або біля води (безпосередньо в теперішньому або старому руслі; на березі; в болоті; в районі джерела – див. підсторінкове покликання; підвид 2: на незаселених ландшафтних домінантах або в інших місцевостях позбавлених стаціонарних споруд чи інших

¹⁷ Вотиви (від лат. ex voto – за обітницею; votives – урочисто обіцяний) – підношення божествам, святим або духам місцевостей. Такі дії виконуються після взяття на себе певного зобов’язання (обітниці). Крім того, мотивні предмети можуть підносити на місцях поклоніння з богоугодною метою, без будь-яких умов, як пожертва (наприклад, у зв’язку з військовими конфліктами жертвували зброю переможених або ж частину іншої військової здобичі [Hansen, 1994, p. 371–396]).

об'єктів. До таких жертвних дарів відносимо 12 бронзових мечів, знайдених в одному комплексі біля гори Кичера-Кам'янка поблизу Комарник неподалік Ужоцького перевалу біля Турки на Самбірщині та 7 бронзових мечів, які виявлені вкопаними сторчма в яму біля с. Чорний Потік в Українському Закарпатті [Попович, 2002, с. 74]. До підвиду 2 слід, мабуть, зараховувати ще два комплекси: перший – біля Комарова неподалік Галича, в якому знаходилось шість бронзових наконечників списів; другий – біля Жовкви, в якому теж було 6 металевих предметів: чотири бронзових вістря списів, кельт і фрагмент фібули. Жертвні дари у вигляді зброї чи захисних обладунків носії голіградської культури могли офірувати божеству за успішне повернення з походу, за врятоване під час бою життя чи як пожертву в ритуалі очищення після кровопролиття.

Разом з тим, знайдені на поселеннях, городищах та могильниках ті ж таки предмети мілітарного характеру (як от: клинкова зброя, зокрема, бронзові мечі, вістря списів, дротиків та елементи захисного озброєння – рукозахисні спіралі, шоломи та ін.) бути жертвними дарами, на наш погляд, не можуть, оскільки місце їхнього укриття, скоріш за все, не відповідало вимогам проведення ритуалу, який для здійснення таких обрядів потребував (з огляду на місця знаходження предметів озброєння та захисних обладунків) саме незаселених місць.

До жертвних дарів виду 2, які найімовірніше носили світський характер, зараховуємо збірки металевих предметів “змішаних” типів, які можуть включати як поодинокі предмети озброєння (в основному, вістря списів, дротиків і, як вважає частина дослідників, бойових серпів, наприклад, Іванова див. вказану працю) так і знаряддя праці, металевий посуд, прикраси, предмети туалету (бритви) та ін. Зарахування їх до розряду “ритуальних” підтверджується їх кількісним складом, характером, а головне – станом підібраних предметів та умовами, в яких цей речовий комплекс був укритий. Прикладом цього виду жертвних дарів можуть служити т.зв. скарби з Неділіськ, Базіївки, Коровії та ін., які включають значну частину зіпсутих (з ритуальною метою?) виробів. За місцем розміщення жертвні дари виду 2 поділяються на три підвиди: заховані на території городища або в районі його укріплень; на території поселення; на відкритій незаселеній місцевості. Припускаємо, що жертвні дари другого виду укривали в землі не лише як сповнення якоїсь обітниці, але й як ритуальний акт запобігання ласки і благополуччя у вищих сил з нагоди народження, посвячення, одруження тощо, тобто за обставин, які мали в основному світський характер.

До останнього – третього виду жертвних дарів, які могли носити виключно релігійний характер (в т.ч. з поминанням душ померлих), зараховуємо речові комплекси, які за своїм характером однозначно не відповідали утилітарному призначенню (див. вступну частину цього підрозділу), оскільки: 1 – речі в жертвному захороненні були розташовані строго за наперед продуманим планом або ж, що більш ймовірно, були традиційними ритуальними практиками місцевого населення. Часто практикувалася в таких збірках числовий символізм і, грубо кажучи, “центрична” система (строга структурованість у розкладці металевих предметів довкола осі центральної посудини), згідно з якою металеві предмети розміщували в посудині довкола її дна (Руда; Базіївка біля Жидачева – див. статтю в цьому збірнику) або ж в тій-таки посудині, але довкола додатково встановленій в ній урни (Просіки/Пресикарен); 2 – присутність в комплексі, окрім металевих речей, також попелу, іноді старанно очищеного від вуглинок. При цьому попіл в таких жертвних дарах знаходився не висипаний на ґрунт, а був зібраний в посудині. В одному випадку для зберігання жертвних дарів такого типу була влаштована спеціальна конструкція з плит і каменів, в яку, власне, і були поміщені, разом з попелом, металеві предмети. В цілому, класичним прикладом третього виду жертвних “захоронень”, тобто дарів, є два вищезгадані збірки/укриття з Руди та Просік (Пресикарен). За місцем їх заховання жертвні дари третього виду ділимо на два підвиди. Перший – ті дари, які були укриті за межами територій житлово-господарського призначення (поселення, городища, виробничі центри тощо), тобто – в тих місцевостях, які найкраще відповідають термінові “святі місця” (підвид 1) і якими могли бути вершини гір, пагорбів (пор. “біблійні висоти”, на яких

кадили місцевим богам), в районі джерел, боліт тощо. Другий підвид – ті жертвовні дари, які були укріті в святилищі, храмі чи громадській будівлі на території поселення чи городища.

Таблиця 1. Класифікація споруд Голіградської культури

№ п/п	Клас	Вид	Пам'ятники (споруди)
1	2	3	4
1	Клас “великі наземні споруди прямокутної в плані форми”	Вид 1: “споруди зі складною організацією внутрішнього простору” Вид 2: “споруди зі спрощеною організацією внутрішнього простору з піччю в західному куті” Вид 3: “споруди без стаціонарних опалювальних пристроїв”	Текуча – Лазок; Текуча II; Текуча III; Лоеві споруди I та II; Космач Гірське I; Городниця; споруди на розколі II Лисичники – а
2	Клас “видовжені або аморфні в плані напівземлянкові споруди малих розмірів з піччю або вогнищем”	–	Городниця, розкоп I; розкоп VI, яма – А, Текуча II, споруди 1 і 2; Бовшів I; Заліщики; Підгородці; Розгірче, споруди 1 і 2.
3	Клас “наземні і легко заглиблені великі споруди видовженої або аморфної в плані форми з відносно рівною долівкою з опалювальними пристроями”	Вид 1: “з опалювальним стаціонарним пристроєм у західному секторі споруди” Вид 2: “з опалювальними стаціонарними пристроями в інших секторах споруди”	Лисичники – б; Кривче – б; Кривче – а
4	Клас “напівземлянкові споруди аморфної форми з опалювальними пристроями і складно профільною долівкою”	–	Магала, споруда – 1; Городниця, розкоп VI, споруда – 4
1	2	3	4
5	Клас “напівземлянкові великі споруди аморфної в плані форми без опалювальних	–	Чортовець (кол. Назаренкове), Городниця, споруда 5

	пристроїв”		
6	Клас “землянкові споруди значних розмірів зі складно профільованою долівкою і без опалювальних стаціонарних пристроїв”	–	Магала, споруда 2
7	Клас “споруди малих розмірів круглої, округлої або аморфної в плані форми без слідів опалювальних пристроїв”	Вид 1: “споруди, нижня (опущена в землю) частина яких складно профільована” (ями – погребам?) Вид 2: “споруди, нижня (опущена в землю) частина яких круглої в плані форми” (ями – зерносховища)	Городниця, розкоп VI, споруда 3 Магала, ями 40-41
8	Клас “напівземлянкові споруди з глинобитним “стовпом” в одній із ям”	–	Городниця, розкоп III, ділянка 1; Гірське, розкоп III, споруда
9	Клас “монументальні наземні споруди “П”-подібної в плані форми”	–	Магала, споруда з горизонту IV

Припускаємо, що жертвних дарів розглядуваного третього виду насправді було віднайдено більше, ніж ми це уявляємо на сьогодні. Наприклад, ними могли бути т.зв. скарби, які склалися з непарної кількості однотипних металевих виробів і однієї посудини (в сумі обов’язково парне число), які також могли бути викладені у ній в специфічний спосіб. Однак, через відсутність достовірної інформації про умови залягання цих предметів в момент віднайдення, ми не можемо зараховувати їх до розглядуваного виду жертвних дарів. Так виглядає, що жертвні дари третього виду могли бути пов’язані з обрядами опікування про долю душ померлих династій, воєначальників, героїв або ж тих родичів, які при житті відносилися до соціально-привілейованої частини суспільства. Підставу пов’язувати цей тип пам’яток саме із ритуалами, пов’язаними з людськими душами у Потойбіччі, вбачаємо у присутності в цих речових комплексах попелу, як символу зв’язку із світом померлих (частина дослідників трактує попіл як заміну або символ кремації; згадаймо тут також зольники, одне з трактувань яких пояснює їх появу потребою зсипання попелу із священних місць, храмів, жертвників). Звичайно, теоретично жертвні дари третього типу логічним є поділити на дві групи: ті, які покликані були актом своєї появи (і пов’язаним з цим ритуальним дійством) забезпечити благополуччя усієї держави чи громади; і ті, які внаслідок подібних маніпуляцій з металевими предметами, попелом і молитовними практиками мали забезпечити благополуччя окремо взятій особі. Однак на теперішньому рівні нашого розуміння речових джерел провести цей розподіл на археологічному рівні поки-що не вдається.

Врешті, до класу II збірок/сховищ металевих предметів, які в частині праць прийнято називати скарбами, відносимо два види речових комплексів, умовно названих “побутовими” (вид 1) і “професійними” (вид 2). Збірки/сховища першого виду, з огляду на місця їх знаходження ділимо на три підвиди: перший-коли такі речові комплекси укривали на поселеннях; другий – на городищах; третій – в інших місцях. До збірок/сховищ першого виду слід, напевне, відносити відомі ще з передвоєнного часу “скарби” п’яти бронзових казанів з

Кунисівець і двох бронзових казанів та однієї бляшаної одновухої чаші з Озерян на тому ж Покутті [Przybyslawski, 1892, s. 30–32; Бандрівський, 1994, с. 117–118], які, як свідчить література, ніякими іншими предметами не супроводжувались і ритуальний підтекст в їх укрітті з відомої на сьогодні про них інформації, не простежується. Мабуть, побутова мотивація зумовила і укріття “скарбу” з 5 кельтів і одного долота, які були знайдені в літописному Галичі у 1870 р., а також схожої за характером збірки – 4 кельтів і 4 браслетів з Межириччя біля Жидачева [Конопля, Рожко, 1996, с. 34–37, рис. 1–3] та ще однієї збірки з-під Крехова, в якій знаходились 5 кельтів, молоток, 4 долота, 3 серпа і браслет. До цього ж першого виду збірок/сховищ металевих предметів відносно виявлене в Потічку біля Снятина речового комплексу, який складався з 6 серпів та 11 кельтів, хоча за розповідями місцевих мешканців, було більше серпів і один браслет [Крушельницька, Філіпчук, 1993, с. 130–131].

У свою чергу до виду 2 відносно два підвиди. Перший – збірки/сховища металевих предметів, які можна охарактеризувати як професійні. Наприклад, збірки/сховища залишені ливарниками, в яких могли укривати запаси лому для подальшої переплавки (власне, Р. Бредлей трактує зумисно розбиті бронзові речі у скарбах як збірки старого металу [Hansen, 1994, p. 371–396]). Другий підвид – металеві вироби у збірках/сховищах, які найімовірніше, були залишені купцями або ж особами причетними до торгово-обмінних операцій того часу і в такий спосіб акумулювали (а в разі небезпеки – укривали в землі) зібраний торгово-обмінний запас. Непрямим доказом, який може розцінюватися як підтвердження саме такого призначення збірок/сховищ металевих предметів розглядуваного підвиду, є те, що часто предмети в таких “скарбах” мають вигляд злитків більш-менш стандартної форми і уніфіковані за вагою, тобто могли виконувати в той час функцію стандартного еквівалента вартості товару, тобто грошей. Наприклад, в ранньоголіградському “скарбі” з Грушки на Покутті з наявних в ньому 94 предметів (часто – зумисне фрагментованих) 39 становили власне злитки в т. ч. зі слідами відрубубання [Żugowski, 1937–39, s. 204–221]. В ще одному т. зв. скарбі – з Коровії, що на межі Покуття і Буковини, злитки і їх частини становили понад третину скарбу: 11 із 35 предметів [Пивоваров, Ільків, 2009, с. 91–92; Ільків, 2010, с. 33].

Врешті, до останнього з виділених підвидів – третього, відносно збірки/сховища трофейного типу, які були зібрані в даному місці в якості військової здобичі для короткотривалого укріття. Такою збіркою або сховищем трофейного типу міг бути “скарб” 12 покладених на купу бронзових мечів з Комарник біля Ужоцького перевалу або ж ще одна схожа за характером збірка/сховище – з Чорного Потоку в Українському Закарпатті, в якій 7 бронзових мечів (в т. ч. із антеніподібними навершнями на руків'ях) стояли сторчма вкопані у яму [Попович, 2002, с. 74].

І, наостанок, за складністю (кількість металевих виробів, їхня типологічна різноманітність чи, навпаки – одноманітність та ін.) відомі на сьогодні збірки/сховища голіградської культури можна розділити на 5 рівнів:

Речові комплекси 1 рівня – здебільшого, це одинокий артефакт, який залишився після здійснення ритуальних або побутових процедур, пов'язаних із укріттям в землі або інших місцях, металевих виробів. Прикладом можуть служити жертвні дари у вигляді мечів з Угриня, Синькова, Черепківців та ін., або ж зумисне створені збірки/сховища, які включали, найімовірніше, також по одному металевому предмету, наприклад, нещодавно знайдений у Кунисівцях ще один бронзовий казан, який залягав у ґрунті без будь-яких інших супроводжуючих речей.

Речові комплекси 2 рівня – це невеликі сховища металевих предметів, до яких входило лише два вироби (не враховуючи посудини чи якоїсь іншої ємкості в т.ч. з органічного матеріалу – шкіри, берести, дерева та ін., в якій вони могли бути заховані). Прикладом такої невеликої збірки може служити знахідка О. Ситником на пізньоголіградському (?) городищі в Лошневі біля Теревовлі двох наконечників, одного бронзового – на дротик, другого залізного – на спис, які лежали в ямці прикритій кам'яною плиткою.

Таблиця 2 . Класифікація споруд Голіградської культури з основними метричними характеристиками і конструктивними особливостями (клас "великі наземні споруди, вид 1, вид 2)

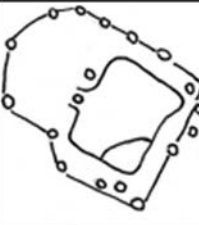
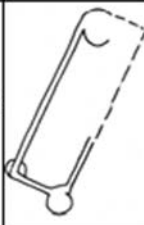
Клас "Великі наземні споруди прямокутної в плані форми"

Вид 1: "споруди зі складною організацією внутрішнього простору"

№ п/п	Місце-знаходження споруди	Дослідник і рік розкопок	Схематичне зображення споруд	Тип споруди і к-сть приміщень	Основні несучі конструкції (каркасно-стовпова, зруб та ін.)	Перекриття споруди (двосхиле, багатопрофільне, не встановлене)	Наявність опалювального пристрою (піч, вогнище та ін.)	Довжина споруди (м)	Ширина споруди (м)	Глибина долівки споруди від р.с.п. (м)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Текуча (ур. Лазок)	Л. Крушельницька, 1981, 1987		наземна, двокамерна	каркасно-стовпова з використанням каменю	двосхиле (?)	піч	понад 12	понад 8,5	0,3-0,8
2	Текуча II, споруда 3	- II -		наземна	- II -	- II -	вогнища	9,2	5,8	0,3-1,0
3	Текуча III	- II -		наземна	- II -	?	6-ть вогнищ	12,8	8	0,3-0,7 (1,0)
4	Лосва споруда I	- II -		наземна з частково заглибленим краєм	колоди, плахи	?	відсутній	6,5	4,1	0,3-1,5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
5	Лозва споруда II	- II -		наземна, в центрі – відстійник соляної ропи	каркасно-стовпова	?	відсутній	9,2	понад 8,1	- II -

Вид 2: "Споруди зі спрощеною організацією внутрішнього простору з піччю в західному куті"

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
6	Городища, споруда на Р.-II	- II -		наземна, двокамерна	каркасно-стовпова	двосхиле (?)	вогнище в західному куті	5,1	3,1-3,9	0,38-0,40-0,75
7	Гірське (кол. Іспас Горошній)	- II -		наземна	- II -	двосхиле	- II -	9,5	3,6	0,3

Речові комплекси 3 рівня – це коли металеві предмети у сховищі налічують від трьох до семи штук (не враховуючи посудини чи якоїсь іншої ємкості, в якій вони були укриті). Прикладом таких речових комплексів можуть бути жертвні дари з Руди (7 кельтів), Чорного Поток (7 бронзових мечів), в решті бронзовий казан з 7 кельтами з Волоки та ін.

Речові комплекси 4 рівня – це сховища, які налічують від 8 до 12 металевих предметів, окрім посудини чи якоїсь іншої ємкості, в якій вони зберігалися. Прикладом речових комплексів четвертого рівня може служити бронзовий казан з урною і 12 бронзовими кельтами усередині з Просік (Просикарен) біля Кіцмані, а також збірка/сховище 12 бронзових мечів в Комарник біля Турки.

Речові комплекси 5 рівня – здебільшого багаточисельні сховища металевих предметів, які нараховують від 13 і більше одиниць зберігання. В пам'ятках розглядуваного рівня майже в усіх випадках присутні зумисне поламані, зігнуті або в якийсь інший спосіб понівечені вироби, в чому частина дослідників схильна вбачати ритуальний підтекст. Через таку фрагментованість окремих виробів, речові комплекси 5 рівня видаються на перший погляд “найчисленнішими” і “найбагатшими”, хоча часто при ближчому з ними ознайомленні багато з них наповнені більш-менш однотипними, малохарактерними або серійними виробами. Кількісний склад таких речових комплексів (в яких цілих неушкоджених предметів налічуються одиниці) “підсилюють” також металеві злитки більш-менш стандартизовані за розміром, формою і вагою. Наприклад, у “скарбі” з Грушки з 94 здебільшого фрагментованих предметів 39 представлені металевими злитками, а в нещодавно відкритому “скарбі” з Коровії з 35 предметів (також, в основній масі понівечених або розбитих) 11 становили металеві злитки стандартизованої форми і ваги [Пивоваров, Ільків, 2009, с. 91–92; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 61–62]. До розглядуваного 5 рівня речових комплексів відносимо також такі ранньоголіградські збірки як з Великої Кам'янки біля Коломиї, в якій налічувалось 18 предметів; Корнича біля Коломиї, які знаходились у керамічній посудині; зрештою, із Жабокруків біля Тлумача, в якій нараховувалось два цілих і 18 фрагментованих серпи, уламок кельта, шпилька, браслет і ще три предмети. Одним з небагатьох речових комплексів 5 рівня є знахідка 1866 р. збірки металевих предметів із Заріччя/Балич на Стрийщині, серед яких налічувалось 6 кельтів, бронзове долітце, 2 серпа, бронзовий меч, два наконечники списів, три браслети, фрагмент нашійної гривни і бронзовий фалар.

Підсумовуючи викладене, вкажемо лише на два важливих моменти. По-перше, з огляду на виразні ритуальні ознаки у значної частини речових комплексів I та II класів надалі називати їх скарбами вважаємо неправомірним. Більш об'єктивним, стосовно розглядуваного типу голіградських пам'яток, є, на наш погляд, оперування спільною для усіх них назвою, а саме: речові комплекси металевих предметів з подальшим класифікаційним поділом їх на два класи: клас I – жертвні дари (мілітарного, побутового і релігійного характеру) і клас II – збірки/сховища металевих предметів (побутові і професійні).

По-друге, проблема вивчення основних аспектів мотивації і укриття речових комплексів металевих предметів (які в частині праць й надалі називаються скарбами), виходить за межі археології, оскільки в цій проблемі вже потрібно оперувати такими поняттями і термінами, які притаманні вже зовсім іншим науковим дисциплінам, які вивчають питання жертвних традицій в т. ч. можливі реконструкції (на теоретичному рівні) тогочасних жертвних практик. Про неможливість – лише археологічними методами – об'єктивного вивчення центральноєвропейських речових комплексів металевих речей пізньобронзової доби, писав свого часу Гансен (1994). Останній, не називаючи їх скарбами, в багатьох з таких речових комплексів вбачав “...*посмертну пожертву сумуючої громади*” або ж “*поєднальний елемент між світом живих і світом предків або богів, а присутність в них знищених речей паралелізується із спаленням померлого*”¹⁸.

¹⁸ В обширній і чим раз складнішій, як видається багатьом дослідникам, проблемі інтерпретацій центральноєвропейських комплексів металевих речей пізньобронзової доби (т. зв. скарбів), можна згадати і припущення Г.-Й. Гундта, який запропонував інтерпретувати такі пізньобронзові комплекси металевих предметів як

Навіть такий, чисельно засвідчений на території голіградської культури факт, як присутність у жертвних дарах і речових комплексах (першого та другого виділених класів) невживаних в роботі металевих предметів, дає підстави для припущення про ймовірність відливання цих предметів безпосередньо під час ритуальної церемонії, тобто коли сам процес створення таких речей вже був частиною культового дійства. Однак, звичними, традиційними методами археологічного дослідження довести це неможливо (а інше – більш “приземлене”, побутове пояснення появи у т. зв. скарбах свіжовилитих і часто недоопрацьованих металевих виробів, які ніколи не були використані за своїм безпосереднім призначенням, має ще менше доказів на свою користь).

ЛІТЕРАТУРА

Балагурі Е.А.

- 1968 Поселення культури Ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області // Археологія. – К. – Т. 21. – С. 135–146.
- 1972 Шелестівське городище – пам’ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття // Дослідження стародавньої історії Закарпаття. – Ужгород. – С. 9–75.

Бандрівський М.С.

- 1994 Скринькові поховання Висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. – Львів. – 163 с.
- 2002 Розкопки городища культури Гава-Голігради біля с. Розгірче та розвідкові дослідження на Львівщині // Записки НТШ. – Львів. – Т. 264. – С. 506–519.

Бандрівський М., Добрянський В.

- 2011 Меч з Угрина біля Чорткова і проблема поширення пам’яток голіградської культури на півдні Тернопільщини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць. – Чернівці–Вижниця. – Т. 2 (32). – С. 16–22.

Бандрівський М., Крушельницька Л.

- 2012 Золоті Михалківські скарби та їх доля. – Львів. – 239 с.

Березанська С.С., Клочко В.І.

- 2011 Гордіївський могильник. – Вінниця. – С. 7–118.

Льків М.

- 2010 Металургія населення Середнього Подністров’я в епоху бронзи (до постановки проблеми) // Археологічні студії. – Чернівці. – Вип. 4.

Крушельницька Л.

- 1974 Племена культури фракійського гальштату // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). – К. – С. 213–223.
- 1976 Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К. – 144 с.
- 1993 Нові пам’ятки культури Гава-Голігради // Пам’ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип’яті / Ред. В. Лагодзька. – Київ. – С. 56–122.
- 1998 Чорноліська культура Середнього Придністров’я (за матеріалами непоротівської групи пам’яток) / Редактори: Л.І. Ільницька, В.М. Трипачук. – Львів. – 221 с.

Крушельницька Л., Філіпчук М.

- 1993 Нові скарби із Снятинщини Івано-Франківської обл. // Пам’ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип’яті / Ред. В. Лагодзька. – Київ. – С. 129–134.

Крушельницькая Л.И., Малеев Ю.Н.

- 1990 Племена культури фракійського гальштату (Гава-Голігради) // Археологія Прикарпаття, Волині и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К. – С. 123–132.

Кобаль Й.

- 2006 Бронзові казани у верхів’ях Дністра // МДАПВ. – Львів. – С. 92–99.

“...речовий реманент для Потойбіччя”. Підставу для такого припущення Г.-Й. Гундт почерпнув із згадок у германоскандинавській Валгалі про те, що кожен, хто у свій час відійде до Вічності, матиме ТАМ можливість “...також володіти скарбами, які він закопав у землю”, з чим Гансен та більшість інших дослідників категорично не погодилася.

- 2007 До питання про хронологію та періодизацію культури Станове // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т. ССLIII. – С. 583–601.
- Конопля В., Рожко М.*
- 1996 Скарб бронзових виробів з околиць Жидачева // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів. – С. 34–37.
- Корчинський О.*
- 2007 Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) // МДАПВ. – Львів. – Вип. 11. – С. 264–280.
- Малеев Ю.*
- 1978 Гальштатські городища північно-східного Прикарпаття // Вісник Київського університету. Серія: історичні науки. – Київ – Вип. 20. – С. 109–116.
- 1987 Гальштатские городища в Западном Подолье и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Сборник научных трудов. – Киев. – С. 86–101.
- 2003 Дослідження перед скіфського періоду Тернопілля Київським університетом // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль. – С. 109–116.
- Могілов А.*
- 2010 К археологической карте Северной Буковины // Revista archeologica. – Vol. V. – Nr. 1. – P. 98–112.
- Олійник В., Стефанович М.*
- 2009 Бронзовий меч ранньогальштатського періоду зі Синькова на Придністровському Поділлі // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Київ–Львів. – С. 129–13
- Пастернак Я.*
- 1961 Археологія України. – Торонто. – 789 с.
- Павлів Д.*
- 2005 Скарб із с. Руда та деякі аспекти культової практики у гальштатський період на заході України // МДАПВ. – Львів. – Вип. 9. – С. 257–272.
- 2010 Рідкісний бронзовий меч з Буковини // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів. – С. 66–69.
- Пивоваров С., Ільків М.*
- 2009 Нові знахідки скарбів епохи бронзи-раннього заліза на території Буковини // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Київ–Львів. – С. 89–98.
- Попович І.*
- 2006 Закарпаття за доби раннього заліза. – Львів–Краків. – 121с.
- Свешніков І.К.*
- 1959 Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. // Археологічні роботи музею 1952–1957 рр. – Львів. – С. 3–21.
- 1964 Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ. – Львів. – Вип. 5. – С. 40–66.
- Сулик Р., Бандрівський М.*
- 1993 Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К. – С. 134–142.
- Смирнова Г.*
- 1969 Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII–середина VII в. до н.э. // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. – М. – С. 7–34.
- 1970 Населення Східних Карпат в епоху раннього гальштату (Гавсько-голіградське коло пам'яток) // Культура та побут населення Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 50-річчю утворення СРСР. Тези доповідей та повідомлень. Ужгород. – С. 96–97.

- 1993 Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // Российская археология. – № 2. – С. 101–118.
- Смирнова Г.І., Войнаровський В.М.*
- 1994 Мошанецький скарб бронз кіммерійського типу з Середнього Подністров'я // Археологія. – К. – № 1. – С. 137–141.
- Тимошук Б.О.*
- 1974 Зустріч з легендою. – Ужгород. – С. 8–21.
- 1990 Восточнославянская община VI–X вв. – М. – С. 41–44.
- Хохоровский Я.*
- 1995 Городища эпохи поздней бронзы восточной части Карпатской котловины: показатель развития или кризиса общественно-культурных структур? // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Збірник наукових праць. – Полтава. – С. 211–221.
- Хвойка В.В.*
- 2008 Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – К. – 157 с.
- Шрамко Б.А.*
- 1987 Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К. – 181 с.
- Metzner-Nebelsick K.*
- 1994 Die fruheisenzeitliche Trensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa // Regensburger Beitrage zur prahistorischen Archaologie. – Bonn. – Bd. I. – S. 383–447.
- 2002 Der “Thrako-Kimmerische” Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder-und Hallstattzeit im sudostlichen Pannonien. – Rachen-Westf. – T. 1. – 542 s.
- Pare Ch.*
- 1998 Grundzuge der chronologie im ostlichen Mitteleuropa (11– 8 jahrhundert v.Chr.) // Beitrage zum ubergang von der bronze-zur eisenzeit in Mitteleuropa. – Mainz. – P. 218.
- Zurowski K.*
- 1949 Zabytki bronzowe z mlodszej epoki brazu i wczesnego okresu zelaza z doresza gornego Dniestru // Pamatky archeologicke. – Praha. – T. VIII. – S. 59.

Mykola BANDRIVS'KYI

SETTLEMENT STRUCTURES OF HOLIHRADY CULTURE AND MAIN CRITERIA
OF THEIR SELECTION IN THE CONTEXT OF ISSUE OF PROTO-URBANIZATION
PROCESSES IN THE UPPER DNISTER REGION AND NORTH-EASTERN
CARPATHIANS DURING THE LAST QUARTER OF II KYR. B. C.

Number of actual issues related to the origin and development of ancient communities, sites of which are traditionally called as Holihrary culture, are analyzed firstly at the article. Attention is also paid to the topography and character of Holihrary culture's settlement structure. Five types were distinguished among them, there classification was developed and attempt to determine their functionality was made. Special attention is given to taxonomy of Holihrary culture. For example, territorial extension of Holihrary sites in early and late periods of examining culture's development is considered; problem of selection and the origin of four local-chronological groups of Holihrary sites: Pryprutska, Sopits'ka, Bazyyivs'ka and Zbruch-Seretska group is established. Issue of chronology and periodization of Holihrary culture is also took an important place at the article. Two periods of development were distinguished: early one (from the second half of BrD till the end of HaA1) and late period (beginning of HaA2 – beginning of HaB3). The article is ended by comprehensive review of one of the most representative elements of Holihrary culture – the so-called “treasures” of metal artifacts. Traditional view on their preservation is considered and the latest vision of problem of motivation of sacrificial gifts, occupational and household collections/repositories is offered, which were and remain probably the brightest representatives of Holihrary culture.